

HISTORICA is een uitgave van de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis en verschijnt in februari, juni en oktober.

Hoofdredactie
Zonneke Matthée

Redactie
Marije Groos
Vilan van de Loo
Trees Moll

Redactieadres
Zonneke Matthée
Heivlinder 53
2317 JT Leiden
Tel. 071-5215873

Lidmaatschap/abbonement
Contributie 1995:
f. 32.50 per jaar (studentlid, ovv collegekaartnummer)
f. 47.50 per jaar (lid)
Leden ontvangen het VVG-blad automatisch en hebben stemrecht in de jaarlijkse Algemene Ledenvergadering.
Abonnee f. 22.50
Instelling-abonnee f. 30.00
Abonnees kunnen geen aanspraak maken op de rechten van de leden.
U kunt lid of abonnee worden door te bellen: 071-215873, of een briefkaart te sturen naar de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis, Postbus 17185, 1001 JD Amsterdam. U ontvangt dan een acceptgiro.
Het abonnementsgeld dient vooruit te worden betaald. Abonnementen worden automatisch verlengd tenzij tenminste een maand (voor 1 december) van te voren schriftelijk is opgezegd.

Inleverdata kopij:

15 april, 1 augustus en 15 december
Kopij dient aangeleverd te worden in 'platte tekst' of flop in VVP 5.1 vergezeld van een uitdraai.
Auteurs worden verzocht tevoren contact op te nemen met de redactie.
De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun bijdragen.

Advertenties

1 pagina A4 à f. 400,-
1/2 pagina A4 à f. 200,-
1/4 pagina A4 à f. 100,-
1/8 pagina A4 à f. 50,-
Neem contact op met redactie voor niet-commerciële instellingen

Bestuur Vereniging voor Vrouwengeschiedenis
dr. Francisca de Haan
(voorzitter)
Soendastraat 13 hs
1094 BD Amsterdam
Tel. 020-6920544, wk. 071-5273991

Josian Strous
(secretaris)
Struisenburgdwarstraat 144
3063 BV Rotterdam
Tel. 010-4028232, wk. 010-2868247

Evelien Rijsbosch
(penningmeester)
2e Oosterparkstraat 176-c
1092 BT Amsterdam
Tel. 020-6658577, wk. 020-6650820

Karen den Dekker
Schieweg 38B
3039 BC Rotterdam
Tel. 010-4662762, wk. 070-3440689

Maggy Groenewald-Froger
Raphaëlplein 11
1077 PV Amsterdam
Tel. 020-6790498, wk. 030-650717

Ursula Willemse
Lange Hezelstraat 84b
6511 CM Nijmegen
Tel. 080-603270, wk. 080-617287

De VVG is telefonisch bereikbaar onder nummer 071-5215873

Correspondentieadres:
Vereniging voor Vrouwengeschiedenis
Postbus 17185
1001 JD Amsterdam

ISSN 1382-3914

Lay-out: E. van Dusseldorp

Druk: Zet & Print, Naarden

Ons geheugen en 'oral history'

Na een aantal VPRO-uitzendingen gezien te hebben van Wim Kayzers 'vertrouwd en toch zo vreemd', moet je wel tot de conclusie komen dat het bijna een wonder is dat we ons ook maar iets herinneren zoals het werkelijk gebeurde.

In dit programma discussieerde Kayzer op een kasteel met schrijvers, dichters, wetenschappers (hier miste ik onder andere de eminente historica prof. dr. Selma Leydesdorff), personen met geheugendefecten, slachtoffers van traumatische ervaringen en personen zonder herinnering, die zich onder andere afvragen of hun herinneringen eigenlijk wel deugen.

Immers, de meeste mensen koesteren zich in de veilige zekerheid dat hun geheugen betrouwbaar is, dat ze een verleden bezitten dat niet wordt veranderd of voor een deel wordt vernietigd.

Zo stelde bijvoorbeeld de geheugenpsychologe Elisabeth Loftus dat "onze herinneringen voortdurend worden vervalst, ze verouderen of ze worden eenvoudig vernietigd".

In een van haar boeken schreef ze: "People tend to rewrite history more in line with what they think they ought to have done than with what they actually did".

Niet alleen vertrouwde ze a priori geen enkele herinnering, maar ze voorspelde dat 'geheugenspecialisten' (w.o. psychotherapeuten) in de toekomst de sleutel zullen bezitten tot een totale controle over het geheugen.

De drie schrijvers Brodsky, Okri en Vargas Llosa kwamen er tijdens het gesprek achter dat zij de herinneringen aan hun kinderjaren vooral ontleenden aan de wereld van de gelezen boeken. De reizen in hun verbeelding waren meer reëel dan de werkelijkheid op straat.

De beschikbare ruimte staat mij niet toe meer voorbeelden uit de gesprekken aan te halen en bovendien valt twintig uur televisie niet in een column samen te vatten, maar de vragen die dit oproept zijn groot.

Wat betekenen deze uitspraken voor de beoefening van vrouwengeschiedenis waar, 'oral history' een belangrijke onderzoeksmethode is? Zou het dan zo zijn dat als het geheugen inderdaad vervalst is de methode van 'oral history' onwetenschappelijk is?

DISCUSSIE

- *Waarom de term 'feministische golf' terecht is*
Anneke Ribberink 3

PROMOVEREN

- *Heimat in Holland: een introductie*
Barbara Henkes 6

PROMOTIE-ONDERZOEK

- *Frida Katz, voor- en tegenstandster van gehuwde vrouwen op de arbeidsmarkt*
Hillie van de Streek 8

SCRIPTIE

- *Beware of the Flash Girls*
Linda van Iersel 11

REPORTAGE

- *Het lot van de vrouw? Gender tijdens de Tweede Wereldoorlog*
Trees Moll 14

RECENSIE

- *Dertien bijzondere vrouwen*
Liesbeth Hesselink 16
- *Duits-Nederlands of Nederlands-Duits?*
Karen den Dekker 18
- *Verkrachting in Oorlogstijd*
Liesbeth Hesselink 18
- *Het is niet al goud wat er blinkt*
Marije Groos 19

VERS VAN DE PERS

- Boeken in 't kort 20

HISTORICA-SERVICE

- VVG nieuws - - berichten.... 22

Als dat zo is valt een belangrijke onderzoeksmethode van vrouwengeschiedenis weg.

Wij poneren als stelling:

Het geheugen is onbetrouwbaar, ergo 'oral history' deugt niet.

De redactie vraagt haar lezers: Is dit waar?

Zonneke Matthée

Reacties naar:
Redactie Historica
Heivlinder 53
2317 JT Leiden

Waarom de term feministische golf terecht is¹

Anneke Ribberink

Binnen vrouwengeschiedenis speelt zich momenteel een discussie af over de vraag of de aanduiding feministische golf voor de periode rond de eeuwwisseling en de periode vanaf de late jaren zestig van deze eeuw wel op zijn plaats is. Anneke Ribberink zet in dit artikel voor- en tegenargumenten op een rijtje. Zij betoogt dat, ondanks de bezwaren, toch gesproken kan worden over twee feministische golven.

"There has always been a women's movement in this century' - agreed; but whether there will be mass movement or not, whether feminism will be a self-propagating or a sectarian ideology, has much to do with the predisposing ground. Feminism does not have a story discrete from the rest of historical process".²

Het bovenstaande citaat is afkomstig van de Amerikaanse historica Nancy Cott. Zij is de mening toegedaan dat er onmiskenbaar twee feministische golven geweest zijn, hoewel zij dit woord als zodanig niet gebruikt. Zij wijst op het massakarakter der internationale feministische bewegingen in de perioden 1910-1920 en 1967-1974 en verklaart dat de bewegingen in beide perioden gemeenschappelijke doelen hadden die de altijd aanwezige verschillen tussen vrouwen neutraliseerden. Ook noemt Cott het feit dat er in beide gevallen sprake was van een gunstige maatschappelijke context, een klimaat van politieke en culturele rebellie³.

De Engelse sociologe Olive Banks komt langs andere weg eveneens tot de conclusie dat er twee golven zijn geweest. Zij onderscheidt in de geschiedenis van het feminisme drie intellectuele tradities, namelijk die van het evangelisch-christendom, die van de Verlichting en die van het utopisch socialisme. Alle hebben hun oorsprong in de achttiende eeuw. In de loop der geschiedenis wisselden de stromingen elkaar af in belangrijkheid. Het feminisme werd pas een echte golf, een massabeweging toen de drie tradities samenkwamen. Dat gebeurde volgens Banks in de periode 1870-1920 en vanaf de late jaren zestig van deze eeuw⁴.

Niet iedereen is er evenwel van overtuigd dat de aanduiding golf terecht is. Sommige historicae zijn van mening dat deze term de continuïteit van de beweging ondergraaft. Door het gebruik van het woord golf zou de indruk ontstaan dat tussen

de als zodanig geïdentificeerde golven geen feministische activiteiten hebben plaatsgevonden⁵. Andere bezwaren richten zich tegen het gegeven dat er maar twee feministische golven in de geschiedenis worden geïdentificeerd; hierdoor zouden feministische activiteiten in het verdere verleden worden verdonkeremaand. Zo werd in Amsterdam in juni 1994 een congres gehouden onder de veelbetekenende titel *Six feminist waves*.

Ik wil beklemtonen dat ik begrip heb voor deze bezwaren. En zeker het feit dat de geschiedenis in het verleden meestal mannen-geschiedenis was, moet ons waarschuwen voor een te gemakkelijk wegschrijven van belangrijke gebeurtenissen op het terrein van de sekseverhoudingen in het verleden. Maar niettemin ben ik van mening dat terecht gesproken wordt van *twee* feministische golven. Ik zal deze stelling nader onderbouwen. Hiertoe wil ik om te beginnen verwijzen naar hetgeen de historica Maria Grever in haar dissertatie schrijft over de eerste feministische golf. Weliswaar geeft ze toe dat er ook vóór de 'eerste golf' feministische activiteiten geweest zijn. Ze noemt dan als voorbeeld het feit dat aan het eind van de achttiende eeuw vrouwen tijdens de revolutionaire gebeurtenissen in de Verenigde Staten en Frankrijk politieke rechten opeisten. Maar pas in de loop van de negentiende eeuw organiseerden vrouwen zich als sociale groep op grond van hun sekse en pas toen ontstond een internationale en grote vrouwenbeweging⁶.

Interval

Een tweetal zaken wordt door de diverse aangehaalde auteurs steeds genoemd, namelijk het massakarakter en het internationale aspect van de beweging. Hoe zat het met deze factoren tussen de twee 'golven'? Hoewel er op dit terrein (uiteraard) meer onderzoek nodig is, lijkt er voldoende materiaal

aanwezig om de stelling te ondersteunen dat deze elementen sterk in kracht waren afgenomen.

Als we kijken naar het interbellum in Nederland, kunnen we concluderen dat het feminisme zeker niet weg was, maar een massabasis hadden de feministische bewegingen niet meer. De opvolgster van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht (VvVK) bijvoorbeeld, had in 1930 nog slechts 2521 leden, terwijl de VvVK er in 1919 -op het hoogtepunt der eerste golf- 25000 had gehad⁷. Weliswaar bestonden er grote vrouwenorganisaties -de Nederlandse Vereniging voor Huisvrouwen had in 1932 bijvoorbeeld 33.150 leden⁸- maar deze waren niet feministisch, dat wil zeggen ze stredden niet tegen de machtsongelijkheid tussen de seksen.

Ook kwam het voor dat bewegingen die tijdens de hoogtijdagen van de eerste golf begin deze eeuw uitgesproken feministisch waren geweest, dit tijdens het interbellum in veel mindere mate waren. Dit gold bijvoorbeeld voor de vrouwenvredebeweging in Nederland. Deze beweging had nauwelijks nog een notie van seksenstrijd, hetgeen toch een essentiële voorwaarde is om het predikaat feministisch te verdienen (zie ook Grever). De strijdbare groepering van weleer, die zich had gekeerd tegen de mannenzaak die oorlog was -met vernietiging van leven en cultuur, roof en verkrachting als kenmerken- was verworden tot een saaie, brave beweging. Ze ijverde voor de vrede op grond van het feit dat alle vrouwen moeders (kunnen) zijn en daarom pal horen te staan voor het behoud van het leven en de beschaving⁹.

Wat betreft het andere kenmerk, het internationale karakter van de beweging: dit was ook in het interbellum niet verdwenen, getuige onder meer de activiteiten van de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht op het terrein van de ontwapening¹⁰. Niettemin wijst de sociologe Kaplan, die een boek heeft geschreven over het Westeuropese feminisme, erop dat het internationale karakter van de beweging verminderde. Weliswaar waren er in een aantal landen vrouwenorganisaties, maar ze stonden vaak nauwelijks met elkaar in verbinding. Bovendien was de opkomst van het fascisme in een cruciaal land als Duitsland in de jaren dertig een splijtzwam¹¹. Cott noemt, zoals gezegd, als één der criteria om te kunnen spreken van een golf de aanwezigheid van een gemeenschappelijk doel. Zij ontleent haar voorbeelden vooral aan de Verenigde Staten en geeft wat deze voorwaarde betreft geen positief oordeel over de periode vanaf de twintiger jaren: "What one does not find in the 1920s is any overall shared conception of 'the woman question' -of what needed to be changed in the sexual structure and what equipped women together to create change- that could mobilize divergent groups of women as the goal of the ballot had"¹².

Er zijn aanwijzingen dat de hierboven genoemde tendensen in de jaren vijftig werden versterkt. De nawerking van de Tweede Wereldoorlog veroorzaakte internationaal een opleving van het traditionele gezinsdenken (de man als kostwinner, moeder als de zorgende thuis), die niet gunstig was voor het feminisme. De Koude Oorlog, die in dit decennium een hoogtepunt bereikte, bevorderde dit alleen maar, temeer omdat het communisme -naast de veroorzaker van veel andere kwaden- ook een bedreiging van het gezin heette te zijn. Voor het Westen bestond de Sovjet-dreiging (mede) uit verwerpelijke zaken als buitenechtelijke seks, emancipatie en kinderopvang door de staat. Feminisme was allerminst een populaire term¹³.

Voor we verzanden in het 'dood verklaren' van het feminisme en daarmee inderdaad het zwarte gat creëren waarvoor sommigen bang zijn, moet aandacht gevraagd worden voor een aantal belangrijke wapenfeiten in de strijd tegen de ongelijkheid in de sekseverhoudingen tussen de twee golven. Ik beperk me hier korthedshalve tot Nederland. In de jaren vijftig werden successen behaald in de strijd voor toegang voor vrouwen tot ambten, beroepen en opleidingen, voor opheffing van de handelingsonbekwaamheid van gehuwde vrouwen -waardoor de positie van de vrouwen in het gezin meer gelijkwaardig werd aan die van mannen- en voor afschaffing van het arbeidsverbod voor huwende en gehuwde ambtenaressen. Dit waren terreinen waarop ook in het interbellum door de vrouwenbeweging strijd was geleverd -ten dele waren de activistes van de 'fifties' dezelfde als die van de dertiger jaren- en die in feite dateerden van de eerste feministische golf¹⁴. De jaren vijftig kunnen dus worden beschouwd als de 'uitlopers' van de eerste golf en tevens als de periode waarin de grondslag werd gelegd voor veel ontwikkelingen van de tweede golf.

Tweede golf

Een centraal kenmerk van de eerste feministische golf was geweest dat het moederschap als de belangrijkste bestemming van vrouwen niet noemenswaard ter discussie werd gesteld, radicale uitzonderingen als het blad *Evolutie* en zijn redactrice Wilhelmina Drucker daargelaten¹⁵.

Het feminisme bleef tot eind jaren vijftig begin jaren zestig van deze eeuw in grote trekken een steunpilaar van het burgerlijk huwelijksideaal¹⁶. De actoren achter de hierboven vermelde feministische wapenfeiten van de jaren vijftig, vrouwenorganisaties als Het Nederlandse Vrouwencomité en Vrouwenbelangen en een belangrijke strijdster als het PvdA-Tweede-Kamerlid Corry Tendeloo, schaalden zich ten principale achter dit gezinsdenken: ontplooiing voor vrouwen buiten het gezin was toegestaan zolang dit gezin en met name de kinderen er niet onder zouden lijden¹⁷.

Dit traditionele gezinsdenken werd met de komst van de nieuwe feministische beweging in de late jaren zestig definitief doorbroken. In dit opzicht vond een duidelijke breuk plaats met de oude beweging. Terecht wordt de tweede feministische golf onderscheiden van de eerste. Vrouwen werden nu niet langer in de eerste plaats aangesproken op hun rol als moeder. Er werd gepleit voor het zelfbeschikkingsrecht van vrouwen, waarbij dit concreet tot uitdrukking kwam in de wens tot legalisering van de abortus provocatus. Vrouwen hoefden niet langer de eerstverantwoordelijken voor kinderopvoeding en huishouding te zijn; ook van mannen werd nu verwacht dat ze daarin een gelijk aandeel zouden hebben. De opvoeding van en het onderwijs aan meisjes en jongens zouden hierop ingesteld moeten worden. Herverdeling van de betaalde en onbetaalde arbeid over de seksen werd de eis. In een wat latere fase van de tweede golf kwam de idee van vrouwen als onderdrukte groep of klasse op. Dit soort denkbeelden werd in meerdere of mindere mate door organisaties in een aantal Westeuropese landen, waaronder Nederland, en in de Verenigde Staten verkondigd¹⁸.

Er was dus duidelijk sprake van een internationale beweging met gemeenschappelijke doelen (Cott). Ook het massakarakter was voorhanden. In Nederland had de beweging over pakweg twintig jaar gere-

"What exactly, might I ask, are you suggesting I need to be liberated from?"

kend zo'n 60.000 deelnemers: 4.000 per miljoen inwoners; in Duitsland en Frankrijk was dat elk 2.000 per miljoen inwoners¹⁹. Kaplan noemt voor West-Europa voor het jaar 1983 een getal van rond een miljoen vrouwen die actief waren in de feministische beweging en zelfs twaalf miljoen sympathisanten en supporters²⁰. In de Verenigde Staten had alleen al de National Organisation for Women (NOW) in 1973 meer dan 20.000 leden²¹.

Tot slot moet nog aandacht worden besteed aan het door Cott genoemde aspect van het belang van een gunstige maatschappelijke context ("the predisposing ground"): niet alleen was er vanaf de late jaren zestig een klimaat van politieke en culturele rebellie, maar deze roerige sfeer werd gecreëerd door een aantal vernieuwers die onder de verzamelterm 'nieuwe sociale bewegingen' bekend is. Deze bewegingen met internationale vertakkingen, waartoe ook de nieuwe vrouwenbeweging wordt gerekend, hadden specifieke gemeenschappelijke kenmerken die ze deden verschillen van bewegingen uit het verleden. De sociale wetenschappers Van der Loo en anderen noemen onder meer het anti-hiërarchische en anti-establishmentkarakter van deze nieuwe bewegingen, de kleinschalige, decentrale en egalitaire organisatieprincipes en het streven naar directe democratie en daarnaast een sociale basis van hoger opgeleiden, de zogenaamde "nieuwe middenklasse"²². Behalve de al eerder genoemde argumenten vormt ook dit laatste aspect van het behoren tot een aparte sociale beweging een onderbouwing van de stelling dat het nieuwe feminisme op een aantal wezenlijke punten een breuk vormde met het oude. Om met een parafrase op Kaplan te besluiten: That's why we call it the second wave²³.

Anneke Ribberink is verbonden aan de vakgroep geschiedenis van de Vrije Universiteit en werkt aan een proefschrift over de Aktiegroep Man Vrouw Maatschappij.

- Dit artikel is een Nederlandse vertaling en een bewerking van een deel van de lezing die ik op 4 juli j.l. heb gehouden voor het colloquium van prof. dr. Gisela Bock, Universität Bielefeld. De lezing was getiteld: *Die zweite feministische Bewegung in den Niederlanden; Aspekte ihrer Erforschung*.
- Nancy F. Cott, "Feminist theory and feminist movements: the past before us", in: J. Mitchell, A. Oakley ed., *What is feminism*. A re-examination, New York etc., 1986, 49-62, aldaar 60.
- Cott, *Feminist theory*, 58 vlg.
- O. Banks, *Faces of feminism*. A study of feminism as a social movement, Oxford 1981, passim.
- M. Borkus e.a., *Vrouwenstemmen*. Honderd jaar Vrouwenbelangen. 75 jaar vrouwenkiesrecht, Zutphen 1994, 201. A. Linders, "Mr. N.S. Corry Tendeloo in het spanningsveld van continuïteit en verandering, 1945-1956" in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies* 61, 16,1,1995,5-17. Aldaar 17.
- M. Grever, *Strijd tegen de stilte*. Johanna Naber (1859-1941) en de vrouwenstem in geschiedenis, Hilversum 1994, 32.
- Vrouwenstemmen*, 70 en bijlage 1, 197.
- M. Borkus, *De Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen en de tweede feministische golf 1968-1974*, Doctoraalscriptie Nieuwste Geschiedenis, Vrije Universiteit Amsterdam 1986, 22.
- M. Mossink, "Mannen over de taak der vrouw voor de vrede. Oftewel: de teloorgang van het feminisme in de vrouwenvredesbeweging tijdens het interbellum in Nederland", in: M. Schwegman e.a. ed., *Twaalfde jaarboek voor vrouwengeschiedenis*, Nijmegen 1991, 107-130.
- Vrouwenstemmen*, 89-91.
- G. Kaplan, *Contemporary Western European feminism*, Londen 1992, 7,8,108.
- Cott, *Feminist theory*, 57.
- R.G. Moeller, "Reconstructing the family in reconstruction Germany: women and social policy in the Federal Republic, 1949-1955" in *Feminist Studies* 15, voorjaar 1989, 144. A. Ribberink, "Afscheid van een truttigheidsimago. Vrouwengeschiedenis en de jaren vijftig" in *Groniek*, Gronings historisch tijdschrift, 106, 1989, 41-56. R. Leusink, A. Ribberink, "Een hecht bolwerk. Gezinspolitiek in de Bondsrepubliek Duitsland in de jaren vijftig", in *Kleio*, Tijdschrift van de vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (VGN), 34,9, november 1993, 15-18. J. Withuis, "De gelaatstreken van de minister en de jurk van de kosmonaute. Over seks en Koude Oorlog" in *Twaalfde jaarboek vrouwengeschiedenis*, 16-48. J.C.H. Blom, "Een harmonisch gezin en individuele ontplooiing" in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 1, 108, 1993, 28-50.
- R. Vermeij, R. Raben, "De eigen waarde van de vrouw. Mej. mr. Marie Anne Tellegen en het Nederlandse Vrouwen Comité", in *Een stille revolutie*. Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig, congresbundel, Utrecht 30 juni 1995, 6-8; A. Linders, "Vier fronten, één strijd. Mr. N.S. Corry Tendeloo in het spanningsveld van continuïteit en verandering 1945-1956", in *Een stille revolutie* en Linders, Tendeloo in *Tijdschrift voor vrouwenstudies*.
- U. Jansz, *Denken over seks in de eerste feministische golf*, Amsterdam 1990, 102-108.
- Zie voor een uitstekend artikel over de geschiedenis van dit ideaal in Nederland: Blom, harmonisch gezin, passim.
- Linders, "Vier fronten", 16; Vermeij, Raben, "Eigen waarde", 9,14; Borkus e.a., *Vrouwenstemmen*, 114,128,145; Zie ook U. Jansz, *Vrouwen, ontwaakt!*. Driekwart eeuw sociaal-democratische vrouwenorganisatie tussen solidariteit en verzet, Amsterdam 1983, 149,150,153. U. Jansz, "Inleiding", in A. Schreuder e.a., *Een verbond van gestudeerde vrouwen*. 75 jaar Nederlandse Vereniging van Vrouwen met Academische Opleiding 1918-1993, Hilversum 1993,9-20, aldaar 13; K. Lutterop, "Marga Klompé en het Katholiek Vrouwenstudies", in: M. Grever en C. Wijers ed., *Vrouwen in de twintigste eeuw*. De positie van de vrouw in Nederland en de Verenigde Staten van Amerika 1929-1969, IJsselstein 1988, 47-50.
- Jo Freeman, *The politics of women's liberation*. A case study of an emerging social movement and its relation to the policy process, New York 1976, 44-146. M.L. Carden, *The new feminist movement*, New York, 1974, 9-150. B. Ryan, *Feminism and the women's movement*. Dynamics of change in social movement, ideology and activism, New York/Londen, 1992, 39-64. Kaplan, *Western European feminism*, 16,71,73,80, 86,114,166,167. A. Ribberink, *Feminisme* (Politiek veelstromenland), Leiden 1987, 35-61. A. Ribberink, "Radicaal maar toch redelijk. Het ontstaan van de aktiegroep Man Vrouw Maatschappij (MVM)", in: *Amsterdams Sociologisch tijdschrift*, 16, 3, december 1989, 31-51. L. van Zoonen, *Moeten strijden de vrouwen zo grof zijn?* De vrouwenbeweging en de media, Amsterdam 1991, 41-81,143-292. H. Cameron en A. Vermeiden, *Heel Nederland kon hen zien*. Televisie-uitzendingen en de beginjaren van de tweede feministische golf. Doctoraalscriptie Nieuwste Geschiedenis, Vrije Universiteit Amsterdam, 1988.
- J.W. Duyvendak e.a., *Tussen verbeelding en macht*. 25 jaar nieuwe sociale bewegingen in Nederland, Amsterdam 1992, 276. In de meeste literatuur wordt ervan uitgegaan dat de internationale tweede feministische golf eind jaren tachtig afliep.
- Kaplan, *West-European feminism*, 16,17.
- Carden, *New feminist movement*, 105.
- H. van der Loo e.a., *Een wenkend perspectief?* Nieuwe sociale bewegingen en culturele veranderingen, Amersfoort 1984, passim. De andere in dit boek behandelde nieuwe sociale bewegingen zijn de milieubeweging, de kraakbeweging, de werkbeweging, de vredesbeweging en de persoonlijke groei-beweging.
- Kaplan, *Western European feminism*, 6,7. Volledigheidshalve moet erop worden gewezen dat Kaplan ook de nadelen van het woord golf noemt (bijvoorbeeld de ondergraving van de continuïteit van de beweging).

Heimat in Holland: een introductie

Barbara Henkes

“Grijp de kans om de 'rite-de-passage' van het promoveren zoveel mogelijk naar je eigen hand te zetten. Neem de gelegenheid te baat om via de uitnodigingen jouw eigen publiek te kiezen. Geef door je kleding al dan niet een knipoog naar de traditionele vormen. Laat in je stellingen zien waar je - ook buiten de academie - voor staat, en geniet van de mogelijkheid om de ceremonie te beginnen met jouw eigen verhaal over het onderzoek. Zo kan je van de promotieplechtigheid in plaats van een punt een uitroep teken maken”, aldus Barbara Henkes. Hieronder volgt het betoog dat zij vooraf liet gaan aan de verdediging van haar proefschrift 'Heimat in Holland. Duitse dienstmeisjes 1920-1950'.

Dames en heren, vrienden en vriendinnen,

U heeft zich waarschijnlijk afgevraagd: wat heeft ze toch met Duitse dienstmeisjes? Wat bezielt haar om zich daar acht jaar lang mee bezig te houden? Was haar moeder er soms eentje?

Nee, kan ik u verzekeren. Geen van mijn moeders had een verleden als Duits dienstmeisje en ook Toos, degenen die als kind veel voor mij zorgde, was en heette Hollander.

Wat is het dan dat mij zo boeit?

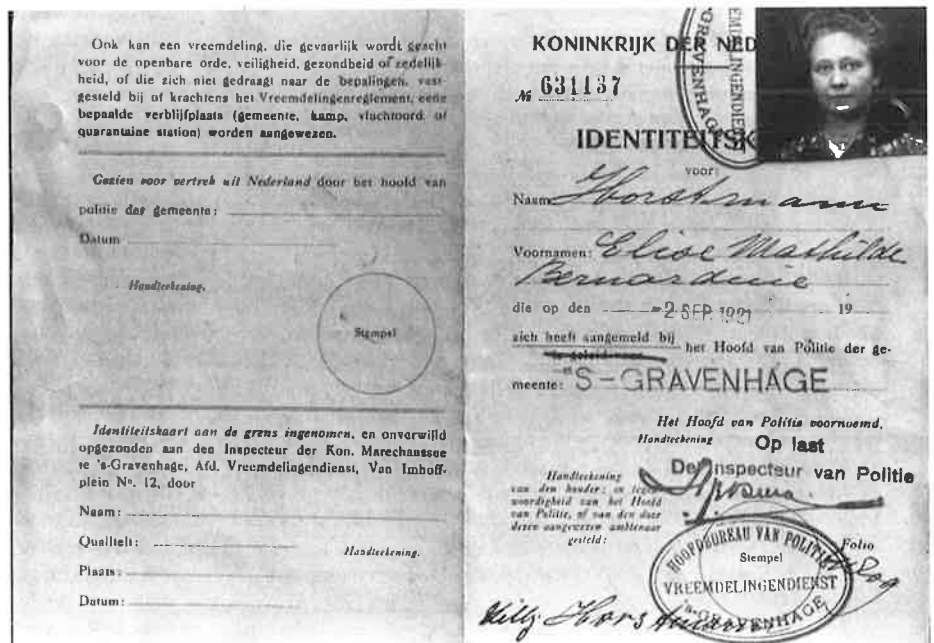
Heimat

Het antwoord ligt in de titel van mijn proefschrift besloten: *Heimat*. Mij boeit de vraag naar verbondenheid: wat maakt dat mensen zich thuis voelen op de plek waar zij leven en welke omstandigheden leiden ertoe dat zij ontheemd raken?

Heimat is geen neutraal begrip. In het recente verleden is zij beladen geraakt met een virulent nationalistische bijklank: in Hitler-Duitsland verwees *Heimat* naar een wereld van één Volk, één Rijk en één *Führer*. In mijn onderzoek heb ik geprobeerd de term *Heimat* opnieuw te definiëren en haar onbevangenheid terug te geven, door te laten zien hoezeer zij verbonden is met persoonlijke herinneringen, *Sehnsucht* en nostalgie, met de smaak van *Schwarzbrot*, de geur van het *Teutoburgerwald* of de klank van het *Bayerische* dialect. Het veelzijdige en onvertaaltbare begrip *Heimat* verwijst niet

alleen naar abstracte banden met een nationale gemeenschap; het verwijst evenzeer naar concrete, alledaagse banden met familie, buurtschap, en de vertrouwde contouren van het landschap waar men nu leeft of waar men ooit heeft gewoond. *Heimat* verwijst zowel naar het heden als naar het verleden en vormt zich in het proces van weggaan, blijven en terugkeren of terugverlangen.

Mijn '*Heimat in Holland*' wordt bevolkt door Duitse dienstmeisjes die in de jaren tussen de beide wereldoorlogen in groten getale naar Nederland kwamen. Armoede en werkloos-

heid dreef hen over de grens. Maar er was meer nodig om te gaan: nieuwsgierigheid, verstoorde familierelaties of tergend liefdesverdriet speelden ook een rol bij het besluit om te vertrekken. Wat de belangrijkste drijfveer ook geweest moge zijn, hun migratie betekende een breuk met een vertrouwde omgeving en bracht hen in een land met een vreemde taal en onbekende gewoontes.

Dat deze overgang lang niet altijd eenvoudig zou zijn, realiseerde men zich ook toen. Vooral de confessionele vrouwenorganisaties in beide landen maakten zich zorgen om het lot van de alleenstaande, jonge migrantes. Op de plaats van bestemming werden Duitse meisjesverenigingen opgericht, waar de nieuwkomers onder leiding van een oudere dame in een onverdachte omgeving samen konden komen. Hier werd hun een *Zu Hause*, of een 'tweede *Heimat*' geboden, waar zij hun moedertaal, ervaringen en herinneringen met elkaar konden delen. De Duitse meisjesverenigingen vormden een Duits eiland te midden van het Nederlandse water, maar tegelijkertijd functioneerden zij ook als een tijdelijke thuishaven van waaruit de deelnemers geleidelijk de stap naar integratie binnen de Nederlandse samenleving konden maken.

Hausmädchenheimsschaffungsaktion

Naarmate de Duitse dienstmeisjes langer in Nederland bleven, zich de taal eigen maakten, een Nederlandse vriend leerden kennen, kortom: meer ingeburgerd raakten in hun nieuwe omgeving, werd de band met de Nederlandse gemeenschap hechter en nam de afstand tot Duitsland toe.

Dit betekende overigens niet dat zij volledig afstand namen van hun land van herkomst. Zij voelden zich over het algemeen zowel verbonden met het 'oude' vaderland en hun familie en bekenden daar, als met het 'nieuwe' thuisland, het werkgeefstersgezin of hun vriendenkring die ze hier hadden opgebouwd. Alleen wanneer hun verbondenheid met Nederland in conflict kwam met hun band met Duitsland ontstond de noodzaak om te kiezen.

Het keuzevraagstuk kon zich voordoen wanneer een zieke moeder thuis verzorging nodig had, terwijl het Duitse dienstmeisje haar leven en werk in Nederland niet wilde opgeven; of wanneer haar Duitse vrijer op haar wachtte, terwijl ze in Nederland verliefd was geworden op een ander. Dan moest zij haar eigen, persoonlijke afweging maken, die bepalend was voor haar verdere levensloop. Maar deze persoonlijke keuze stond niet los van de ontwikkelingen in de economische en politieke verhoudingen tussen beide landen. Zo stond de hyperinflatie in het begin van de jaren twintig een keuze voor terugkeer naar Duitsland in de weg, terwijl de zogenaamde *Hausmädchenheimsschaffungsaktion* aan het eind van de jaren dertig veel Duitse dienstmeisjes dwong naar nazi-Duitsland terug te keren.

Van degenen die in 1940 nog in Nederland waren, kan gezegd worden dat ze gedeels geïntegreerd waren in de Nederlandse samenleving. Zij hadden - al dan niet na een huwelijk met een Nederlandse man - gekozen voor een leven in Nederland en waren niet van zins naar Duitsland terug te keren. Ze voelden zich hier thuis... Tot het moment waarop de Duitse inval als een scheermes door hun bestaan zou

Grethe Müller voor Hotel Terminus (Utrecht 1934)

Duitse dienstboden keeren naar hun land terug

'Een aantal Duitse dienstboden is vanmorgen op last van de Duitse regering naar haar vaderland teruggekeerd; het vertrek van het Centraal Station in Amsterdam', aldus het onderschrift van de foto in de NRC van 20 januari 1939.

snijden. Toen bleek hoe kwetsbaar hun opname in de Nederlandse samenleving was.

Tussen twee vuren

Hun Duitse herkomst kreeg onder deze omstandigheden een nieuwe en eenduidige betekenis. Men was òf Duits òf Nederlands, een andere mogelijkheid was er niet. Door de Duitse autoriteiten werd hun te verstaan gegeven dat ze zich aan Duitse kant moesten scharen, terwijl ze van Nederlandse zijde vaak met argwaan werden bekeken en op die manier geïsoleerd dreigden te raken. Als Duits dienstmeisje of Nederlandse huisvrouw van Duitse herkomst raakten zij bekneld tussen twee vuren.

Op het individuele niveau bleef echter een breed geschaakte reactie mogelijk op deze pogingen om hen aan hun 'oorspronkelijke' Duitse identiteit vast te ketenen. Zo kon de één haar Duitse herkomst juist goed gebruiken bij haar verzet tegen de Duitse machthebbers, terwijl de ander zich met overtuiging aan de Duitse kant schaarde. De meesten zouden zich echter, net als andere Nederlandse vrouwen, zo neutraal en onzichtbaar mogelijk richten op het overleven binnen eigen huiselijke kring. De vooronderstelling dat (voormalige) Duitse dienstmeisjes voor de Duitse bezettingmacht zouden kiezen vanwege hun Duitse herkomst, ging eraan voorbij dat er meer identificaties en loyaliteiten tegelijk mogelijk waren, en dat hun verbondenheid met het land van herkomst nog geen instemming met het politieke regime hoefde te betekenen.

Toch zou de scheidslijn tussen 'Nederlands' en 'Duits', respectievelijk 'goed' en 'fout' nog lang na afloop van de oorlog doorwerken. Vrouwen die als Duits dienstmeisje naar Nederland waren gekomen, kregen te maken met een stereotiep beeld over Duitsland en 'de' Duitsers, waardoor zij zich meer dan eens buiten de Nederlandse gemeenschap geplaatst voelden.

Ik hoop dat mijn proefschrift laat zien dat de banden met het land van herkomst en met het nieuwe thuisland nooit vastliggen, maar steeds opnieuw vorm krijgen in relatie tot de mensen, de taal en de herinnering waar men zich aan hecht. Zo verschijnt een beeld dat veelzijdiger en menselijker is.

Barabara Henkes is historica en j.l. 13 april cum laude aan de Universiteit van Amsterdam gepromoveerd.

Barbara Henkes. *Heimat in Holland. Duitse dienstmeisjes 1920-1950*. Babylon de Geus, Amsterdam, 1995. f 47,50.

Frida Katz, voor- en tegenstandster van gehuwde vrouwen op de arbeidsmarkt

Hille van de Streek

C. Frida Katz (1885-1963) was behalve advocate en procureur te Amsterdam ook een prominent politica. Namens de CHU was zij van 1922 tot 1941 lid van de Tweede Kamer. In 1924 keerde zij zich tegen het weren van gehuwde vrouwen van de arbeidsmarkt. Maar in 1934 toonde zij zich daar juist een voorstandster van. Wat was er in tien jaar tijds met de politica gebeurd? In dit artikel wordt op zoek gegaan naar de motieven voor beide standpunten van een overtuigde partijvrouw die geloof en vrouwelijkheid hoog in het vaandel droeg.

Frida Katz, door haar fractiegenoten altijd gedistingeerd aangesproken met 'Mejuffrouw Mr.', trad zowel in 1924 als 1934 in de Tweede Kamer op als woordvoester bij een debat over het weren van gehuwde vrouwen van de arbeidsmarkt. Bij debatten over dit onderwerp stonden de rechtse, christelijke kamerleden in het interbellum steevast diametraal tegenover links. Socialisten en liberalen vonden maatregelen ter beperking van vrouwenarbeid een directe beroving van de vrijheid van vrouwen. Katholieke en protestantse politici daarentegen zagen in het algemeen niets liever dan een actieve overheidsbemoeyenis met het veilig stellen van de positie van vrouwen als moeder en echtgenote in het gezin. Arbeid buitenshuis was voor gehuwde vrouwen taboe. Frida Katz was een van de weinigen die daar anders over dachten. Zo keerde zij zich bij het debat in 1924 over het ontslag van ambtenaressen bij huwelijk tegen de voorgestelde verplichte ontslagtoezegging. Haar dissidente opstelling was echter niet blijvend. Tien jaar na 1924 speelde zich in de Tweede Kamer een vergelijkbaar debat af. Toen ging het om verplicht ontslag van huwende onderwijzeressen. In tegenstelling tot 1924 stemde Katz in 1934 niet met links mee. Zich loyaal christelijk opstellend koos zij voor het ontslag van haar seksegenoten bij huwelijk.

Vrouwelijkheid en geloof

Frida Katz hechtte aan vrouwelijkheid, zowel in opvattingen als in uiterlijk. Ze droeg lange rokken en hoog gesloten boorden. Elke bezigheid diende een vrouw als vrouw te verrichten, vond zij, ook het bedrijven van de politiek. Vrouwen waren in de eerste plaats moeders. Met hun moederlijke liefde hadden zij primair een taak in het gezin, maar ook in de samenleving. Vrouwen vulden het werk van mannen op alle terreinen des levens aan. Van verrijking kon echter pas sprake zijn wanneer vrouwen binnen hun dienende complementaire rol bleven. Was het niet aan haar gezin, dan kon de vrouw haar liefde 'offereren' aan de maatschappij. Vrouwen moesten ook in staat zijn een eigen vrouwelijk inzicht naar voren te brengen, zelfs wanneer zij met hun mening in een gezelschap van mannen alleen stonden. Op alle gebieden vormde het gevoelsmatige oordeel van vrouwen een heilzame correctie op de verstandelijke benadering van mannen.¹

Geloof was het tweede cruciale element in Katz' leven. Opgevoed in de Waalse gemeente koos zij voor de CHU. Vooral de ruimte voor persoonlijke opvattingen trok haar in deze partij aan. De CHU kende de partijdiscipline van de ARP niet; Katz' complementaire

Wie zijn de Kandidaten van de Christelijk-Historische Unie?

EERSTE LIJST.

- Nr. 1. Me. J. SCHOKKING, Aftredend Lid.
 " 2. Jhr. Mr. D. J. DE GEER, Minister van Financiën.
 " 3. Dr. J. Th. DE VISSER, Minister van Onderwijs.
 " 4. J. R. SNOECK HENKEMANS, Aftredend Lid.
 " 5. J. WETKAMP, Aftredend Lid.
 " 6. B. J. GERRETSON, Aftredend Lid.
 " 7. J. A. BAKKER, Aftredend Lid.
 " 8. Me. J. C. F. KATZ, Amsterdam.
 " 9. J. M. KRIJGER Jr., 's-Gravenhage.
 " 10. H. W. THANUS, 's-Gravenhage.

TWEDE LIJST.

- " 1. Dr. C. W. Th. Baron VAN BOETZELAER VAN
DUBBELDAM, De Bilt.
 " 2. Jhr. Dr. J. W. H. RUTGERS VAN ROZENBURG,
Baarn.
 " 3. Dr. H. J. LOVINK, 's-Gravenhage.
 " 4. Jhr. Mr. D. E. VAN LENNEP, Heemstede.
 " 5. H. VAN BOEIJEN, Voorburg.
 " 6. Kr. TIMMERS, Klundert.
 " 7. Jhr. W. RÖLLI, 's-Gravenhage.
 " 8. J. KNOPPERS, Meppel.
 " 9. P. J. NAHUYSEN, Utrecht.
 " 10. Jhr. G. J. A. SCHIMMELPENNINCK, Rhenen.

De verkiezingen van 1922 brachten de RK Staatspartij van 30 op 32 zetels, de ARP van 13 op 16 en de CHU zelfs van 7 op 11. Hadde RKSP en ARP niet de methode van lijstvorming ingepast, resulteerde in twee van de drie stemsets voor de AR, dan zou de Unie er nog een 12de vertegenwoordiger bijgekregen hebben. De Vries en De Geer kregen zitting in het (tweede) kabinet-Ruys de Beerenbrouck.

man-vrouw visie hing met haar geloofsovertuiging samen. God had bij de schepping niet gewild dat Adam alleen bleef. Daarom schiep hij Eva, de vrouw die de man tot aanvulling diende, zeker in moeilijke tijden. De bijbel sprak van vrouwen als Deborah en Esther, door God in perioden van crisis tot nationaal leiderschap geroepen. Mede aan deze vrouwen ontleende Katz haar eigen legitimatie tot politieke activiteit. Ook haar tijd was een periode van crisis: "[...] deze tijd, waarin wij leven is er eene van verval en daarom is het zeker niet te bout gesproken dat het God is, die de vrouwen roept op het terrein van het staatkundig leven", aldus Katz bij de verkiezingen van 1922.²

1924: ambtenaressen

Frida Katz was nog geen twee jaar kamerlid toen de Tweede Kamer in 1924 debatteerde over een Koninklijk Besluit (KB) dat ontslag aanzegde aan alle vrouwelijke rijksambtenaren die in het huwelijk traden. Het KB was volgens de regering genomen uit eerbied voor het huwelijk. Wanneer de overheid een pas getrouwde ambtenares in dienst hield, plaatste zij deze voor een conflict tussen werk en gezin. Met name de gezinsvorming zou gevaar kunnen lopen. Het was daarom maar het beste dat de overheid vrouwen bij hun trouwen ontsloeg. Deze preventieve overheidsinmenging viel bij de ARP en de RKSP in vruchtbare aarde. RKSP-woordvoester mevrouw S.Ch.C. Bronsveld-Vitringa beklemtoonde dat de regering van katholieke zijde altijd steun kon verwachten als het de bescherming van het gezin betrof. Het doel van het huwelijk bestond uit de vorming van een gezin. Vrijwillige beperking van het kindertal was niets anders dan het ingrijpen in Gods wetten. Daaraan mocht de overheid zeker niet meewerken. Bovendien vormde de dubbele taak van moederschap en werk een onoverkomelijke belasting. Deze was niet alleen schadelijk voor de vrouw, maar ook voor haar gezin en de gehele samenleving. Ook de ARP achtte overheidsmaatregelen gerechtvaardigd: wanneer de overheid gehuwde vrouwe-

lijke werknemers principieel afwees, omdat zij vond dat deze vrouwen volgens de scheppingsordinantie in hun gezinnen hoorden, dan had de overheid het recht, ja zelfs de plicht, volgens dit principe te handelen. Dat de overheid daarmee de rechten van vrouwen beperkte, was van ondergeschikt belang. Het ging erom dat de overheid haar principes ten uitvoer bracht, mede als een voorbeeld voor de rest van de samenleving.

Toonden de ARP en de RKSP zich unaniem verheugd over het KB, de CHU voerde twee woordvoerders met verschillende standpunten op. Fractievoorzitter J. Schokking sloot zich bij de ARP aan, maar Frida Katz stelde zich dissident op. Zij was het weliswaar met de regering eens dat gehuwde vrouwen in de eerste plaats in het gezin hoorden, maar dit hield niet in dat de overheid daarbij *dwingend* moest optreden. Zij vond dat het KB inbreuk deed op het gezin. Overheidsinmenging was alleen gerechtvaardigd wanneer het gezinsleven tekenen van verwording vertoonde. Maar daarvan was geenszins sprake.³

Katz stond in het christelijke kamp alleen. Toch ontleende zij haar mening aan een gerespecteerde autoriteit: A.F. de Savornin Lohman, oprichter en tot 1921 partijleider van de CHU. Katz correspondeerde voorafgaand aan het debat intensief met de hoogbejaarde éminence grise. Zij verzette zich tegen de in 1924 in de CHU gangbare mening dat men voor het KB diende te zijn. Zij wilde niet met deze nieuwe waan meegaan, maar vasthouden aan oorspronkelijk Lohmanianse opvattingen. In 1910 immers had de partijleider namens de CHU een geheel eigen standpunt ingenomen, toen de regering een identieke maatregel voorstelde. De Savornin Lohman betoogde destijds dat de overheid geen andere taak had dan het regelen van botsende maatschappelijke belangen. Van het opleggen van christelijke normen en waarden moest de overheid zich afzijdig houden. Ook het ontslag van huwende ambtenaressen viel in deze categorie. Hoezeer ook de ARP en de katholieken overheidsingrijpen voorstonden, Lohman bleef bij zijn mening. Als een gezin christelijk wilde zijn, dan kende ook de vrouw haar plaats, schreef hij. *Dan wist zij tot welke plicht Christus haar riep. Wanneer de wetgever gezinnen dwong zich in te passen in het christelijke ideaalbeeld en vrouwen tot het huisvrouwschap verplichtte, dan kwam "de dwang van den machtigen Staat" in de plaats van Christus' liefde. Het opleggen van dergelijke wetgeving achtte hij "door en door onchristelijk".*⁴ Katz toonde zich een ware erfgename van de oprichter van haar partij. Zij legitimeerde haar afwijzing met name met een beroep op Lohman, hem in haar rede sprekend ten tonele voerend. Als het aan de voormalig partijleider had gelegen was Katz echter nog scherper opgetreden. Lohman riep haar op de "vrouwen-uitsluiters" te bekritisieren op hun bijbelgebruik. "Het wordt tijd dat een einde kome aan dat schermen met bijbelteksten, ter verdediging van de politieke en maatschappelijke achterstelling van de vrouw bij den man, ten bate van diens verworven belangen", schreef hij haar in januari 1924.⁵ Deze raad volgde Katz wijselijk niet op.

Gebrek aan loyaliteit aan het christelijke standpunt kon Katz dus geenszins worden verweten. Het beroep op Lohman maakte dat de overige fractieleden haar met respect bejegenden. Zij namen weliswaar afstand van haar mening, maar bekritisierden haar lijn van argumenten niet. De fractie volgde de opvatting van Schokking, Lohmans gedachtengoed verwerpend ten gunste van nieuwe denkbeelden.

Het debat kreeg in 1925 nog een vervolg. Als uitvloeisel van het KB kregen gemeenten de *mogelijkheid* onderwijzeressen beneden de 45 jaar te ontslaan op het moment dat zij gingen trouwen. Bij de stemming over dit voorstel in de Tweede kamer stonden rechts en links opnieuw tegenover elkaar. Rechts behaalde de meerderheid. Frida Katz stemde niet mee: zij verliet de Kamer kort voor de stemming.

1934: onderwijzeressen

Het ontslag van huwende onderwijzeressen werd op initiatief van de ARP in 1933 opnieuw op de agenda gezet. De partij wilde de bevoegdheid die de gemeenten sinds 1925 hadden, vervangen door een *verplichtend* voorschrift. Minister van Onderwijs, H.P. Marchant, ondersteunde het initiatief en besloot tot het indienen van een afzonderlijk wetsvoorstel. Dit kwam in november 1934 aan de orde in de Tweede Kamer en behelsde het verplichte ontslag van huwende onderwijzeressen met ingang van de trouwdatum.

De christelijke kamermeerderheid benaderde ook dit voorstel uiterst positief. Rechts waardeerde het in de regering dat zij het uitgangspunt dat de vrouw in het gezin hoorde opnieuw in de wetgeving tot uitdrukking bracht. De juistheid van dit 'beginsel' werd meer en meer erkend, meende CHU-fractie-leider H.W. Tilanus. Wie dit ontkende, bleef volgens hem "stilstaan bij verouderde ideeën" en was "conservatief in den verkeerden zin des woords".⁶ Lohmans gezag was verbleekt: zijn naam werd door de CHU-woordvoerders Tilanus en Katz niet meer genoemd.

Meer nog dan principes gold in 1934 het argument van de economische crisis. De RKSP-fractie wees erop dat misschien wel tienduizend onderwijsbanen op de tocht stonden. De confessionelen bepleitten verregaande maatregelen. Het ontslag van huwende onderwijzeressen leende zich goed voor een onmiddellijke werkverruiming. Maar het was slechts één stap. Het zou beter zijn wanneer ook de gehuwde onderwijzeressen ontslagen werden en wanneer het wetsvoorstel, in tegenstelling tot hetgeen links bepleitte, geen tijdelijke maar een blijvende werking had.

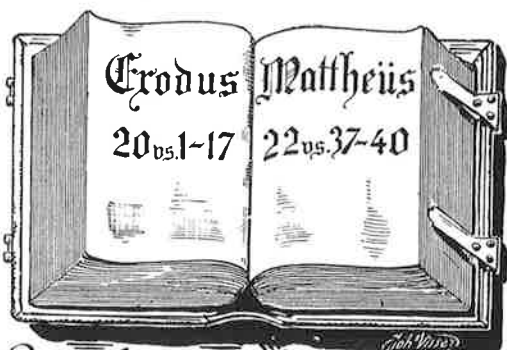
Frida Katz kon zich goed met deze redenering verenigen. De tijden waren immers ingrijpend veranderd. In 1924 had zij zich tegen het ontslag van huwende ambtenaressen uitgesproken. Toen vond zij het een zaak van man en vrouw samen om in gezinsverband over te beslissen. De overheid had daar geen zeggenschap in. Maar in de huidige situatie van grote werkloosheid zag zij wel reden tot overheidsop treden. De overheid moest ervoor zorgen dat zoveel mogelijk getrouwde mannen geld verdienden om hun gezinnen te onderhouden. Het ontslaan van huwende onderwijzeressen was een relatief pijnloze operatie. Het bracht hooguit de inlevering van een dubbel inkomen met zich mee, maar daar stond tegenover dat weer een ander gezin ermee gered was. "Allen zullen wij offers moeten brengen", stelde zij. Ze meende zelfs dat het in het belang van vrouwen in het algemeen was, wanneer een huwende vrouw in deze tijd inzag dat juist zij de aangewezen persoon was om dit offer te brengen. Met het wetsontwerp-Marchant kon de politica zich derhalve verenigen. Wel vond zij de door rechts gewenste toevoeging van het ontslag van

gehuwde onderwijzeressen onrechtvaardig. Men moest wel maat weten te houden in het vragen van offers.⁷ Zij vond minister Marchant aan haar zijde. De gehuwde onderwijzeressen bleven buiten schot. Wel kreeg de wet dankzij de christelijke kamermeerderheid een blijvende werking.

In 1934 zien we een andere Katz optreden dan in 1924. Destijds hield zij Lohmans opvattingen over de rol van de staat in ere, tien jaar later prevaleerden haar opvattingen over vrouwelijkheid en geloof in crisistijd. Deze denkbeelden kwamen overeen met die van de doopsgezinde J.D. Dozy, die in 1933 promoveerde op *Het feminisme als zedelijk vraagstuk*, waarin hij een lans brak voor de ontwikkeling van een zogenaamd 'christelijk feminisme' als alternatief voor het falende liberale en sociaal-democratische feminisme. Dozy was van oordeel dat de vrouw, en de christenvrouw in het bijzonder "in dezen tijd van nood verplicht is om het offer te brengen van een deel van (haar) aandeel [...] in de huidige samenleving". Eisten vrouwen nu hun rechten op, dan zouden zij de ellende nog groter maken. Leverden zij daarentegen nu een constructieve bijdrage aan het lenigen van de nood, dan zouden zij straks vanuit een versterkte positie terug kunnen komen. Frida Katz herkende zich in deze denkwijze.⁸ De crisis gaf vrouwen talloze kansen om dienstbaar te zijn. Vrouwen moesten deze kansen aangrijpen. "Onderscheiden zijn de gaven aan vrouwen geschonken, vaak uitgebreider dan menigeen tegenwoordig [...] denkt", meende zij. Wanneer vrouwen ondanks alles wat hun nu werd aangedaan, lieten zien wat zij waard waren, dan zouden velen opnieuw gaan inzien waartoe vrouwen op tal van terreinen in staat waren. Ze trok daarbij een vergelijking met de Eerste Wereldoorlog; ook deze crisistijd had een positieve uitwerking op de rechten van vrouwen.⁹

In tien jaar tijds nam Frida Katz afstand van Lohmans oorspronkelijke partijlijn, ten gunste van nieuwe opvattingen over vrouwen, gezin en overheid die in christelijke kring - maar ook daarbuiten - sterk aan invloed wonden. Daarbij kwam nog de crisis die overheidsinmenging in de privé-sfeer van het gezin rechtvaardigde. Maar vooral was de crisis voor Katz een moment waarop (christelijke) vrouwen hun ware aard moesten tonen, zich moesten opofferen door terug te treden ten gunste van het algemeen welzijn. Katz zelf zou overigens ook besluiten tot terugtreding. In 1937 huwde zij. Voor haar betekende dit een keuze voor het gezinsleven - en een definitief afscheid van de politiek. Zoals het een vrouw betaamde.

Hillie van de Streek is hoofd wetenschap van de stichting IJsselakademie te Kampen. Daarnaast is zij als toegevoegd docent verbonden aan de vakgroep geschiedenis van Universiteit Utrecht. Zij werkt aan een proefschrift over opvattingen in de ARP, de CHU en de RKSP en KVP over de maatschappelijke positie van vrouwen.

De regel, waarnaar het gezag in den Staat moet worden uitgeoefend, is de in de h. Schrift geopenbaarde ordening Gods.

Program van Beginselen, Art. 1.

Fragment verkiezingsfolder CHU, 1922

1. C. Innee, Cornelia Frida Katz (1885 - 1963) "...een vrouw die een tikje van den mallemlen der vrijzinnige vrouwenbeweging weg heeft..." (scriptie, z.p. 1988), 12-13, 33, 35.
2. C.F. Katz, 'De vrouw en de politiek' in: *Stemmen des Tijds*. Vrouwennummer (Utrecht 1921) 187.
3. *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal 1923-1924*, 780, 799-801, 771-773, 838-840.
4. A.F. de Savornin Lohman, *De Nederlander 13-8-1910*.
5. *Brief Lohman aan Katz*, 20-1-1924, Algemeen Rijksarchief, Archief C.F. Katz, inv.nr. 58.
6. *Handelingen Tweede Kamer 1934-1935*, 320.
7. *Ibidem*, 327.
8. J.D. Dozy, *Het feminisme als zedelijk vraagstuk* (Amsterdam 1933) 162-167. Lezing J.D. Dozy voor de Vereniging van Academisch gevormde Christen Vrouwen, 1934, ARA, Archief Katz, inv.nr. 93.
9. *Rede voor de NVR*, 6-4-1935, ARA, Archief Katz, inv.nr. 106.

Beware of the Flash Girls

Linda van Iersel

Negentiende-eeuwse prostitutie, maatregelen en de dubbele seksuele moraal in Ierland

Vrouwengeschiedenis is een relatief onontgonnen terrein in Ierland. Onderzoek naar prostitutie is daarop zeker geen uitzondering. Linda van Iersel deed tijdens een anderhalf-jarig verblijf in Ierland wèl onderzoek op dit gebied. Onderstaand artikel is gebaseerd op haar scriptie 'Beware of the Flash Girls. Discourses on prostitution and mechanisms of control in Post-famine Ireland (1850-c.1890)', waarin de beeldvorming omtrent prostituées en de manier waarop prostitutie werd aangepakt, centraal staan.

Prostitutie was in toenemende mate een onderwerp waarin verschillende groepen binnen de Ierse maatschappij zich gingen interesseren: medici, filantropen, geestelijken, de staat etc. Prostitutie werd een sociaal probleem, een 'kwestie', waarover zij zich een mening vormden en waartegen zij maatregelen voorstelden.

Mijn onderzoek sluit aan bij de hypothese van Michel Foucault die zich afzette tegen de visie waarin de negentiende eeuw werd bestempeld als een tijd van toenemende seksuele repressie. In tegenstelling tot deze opvatting, benadrukte Foucault de toename van het aantal vertogen over seksualiteit afkomstig uit verschillende groepen in de samenleving. Hij sprak van een 'discursive explosion' met betrekking tot seksualiteit, die uiteindelijk leidde tot een normatieve definitie van seksualiteit en een veroordeling van hiervan afwijkende uitingen.¹ Hoewel Foucault het niet zo benoemde, was prostitutie zo'n afwijkende vorm van seksualiteit die door verschillende vertogen in toenemende mate zichtbaar werd binnen de Ierse maatschappij.

Prostitutie werd veelal gezien als een moreel kwaad dat bijdroeg aan de algemene verloederung van de maatschappij en moest als zodanig bestreden worden. Dit gebeurde op verschillende manieren. In dit artikel wordt een aantal van die reacties op prostitutie besproken die alle een dubbele seksuele moraal voor mannen en vrouwen illustreren. Dit hield in dat men van mannen verwachtte dat zij hun natuurlijke seksuele passie uitten, terwijl vrouwen hun waardigheid riskeerden te verliezen wanneer zij toegaven aan hetzelfde gevoel. Van vrouwen werd meer deugd en zelfcontrole verwacht en ongevoeligheid voor lust, terwijl in deze visie verregaande zelfbeheersing bij mannen tot lichamelijke klachten zou leiden. Tegelijkertijd vreesde men voor het karakter van vrouwen bij wie seksuele gevoelens eenmaal ontsluit waren.

Interneringsdrang

Ierland, onderdeel van het Britse koninkrijk, was in de negentiende eeuw hoofdzakelijk ruraal en zeer arm. Op nationaal niveau was de groeiende staat zich in toenemende mate

bewust van de sociale omstandigheden van de armste bevolkingscategorieën en was vaker bereid in te grijpen. Tegelijkertijd was er een groeiende middenklasse die in deze periode meer zelfvertrouwen kreeg en haar eigen waarden en normen hoog waardeerde. Dit leidde tot de bestrijding van sociale deviatie. Er werden allerlei instellingen gecreëerd om verschillende categorieën behoeftigen aan heropvoeding of straf te onderwerpen. Zo kwam opsluiting in de plaats van lijfstraffen die voorheen gebruikelijk waren ter bestrijding van misdaden en afwijkingen. Het credo werd nu: heropvoeding. Dit stond niet alleen centraal bij de overheid; ook individuele burgers stichtten uit eigen overtuiging filantropische opvanghuizen. Verscheidene armenhuizen, weeshuizen, opvanghuizen voor ouderen en industriescholen werden opgericht. Hoewel humanitaire overwegingen hierbij zeker een rol hebben gespeeld, streefde men op de eerste plaats naar heropvoeding volgens de 'beschaafde' norm. Opvanghuizen voor prostituées en speciale ziekenhuizen voor prostituées met geslachtsziekten, de zogenaamde Lock Hospitals, waren zulke hervormingsinstellingen.

Opvangtehuizen

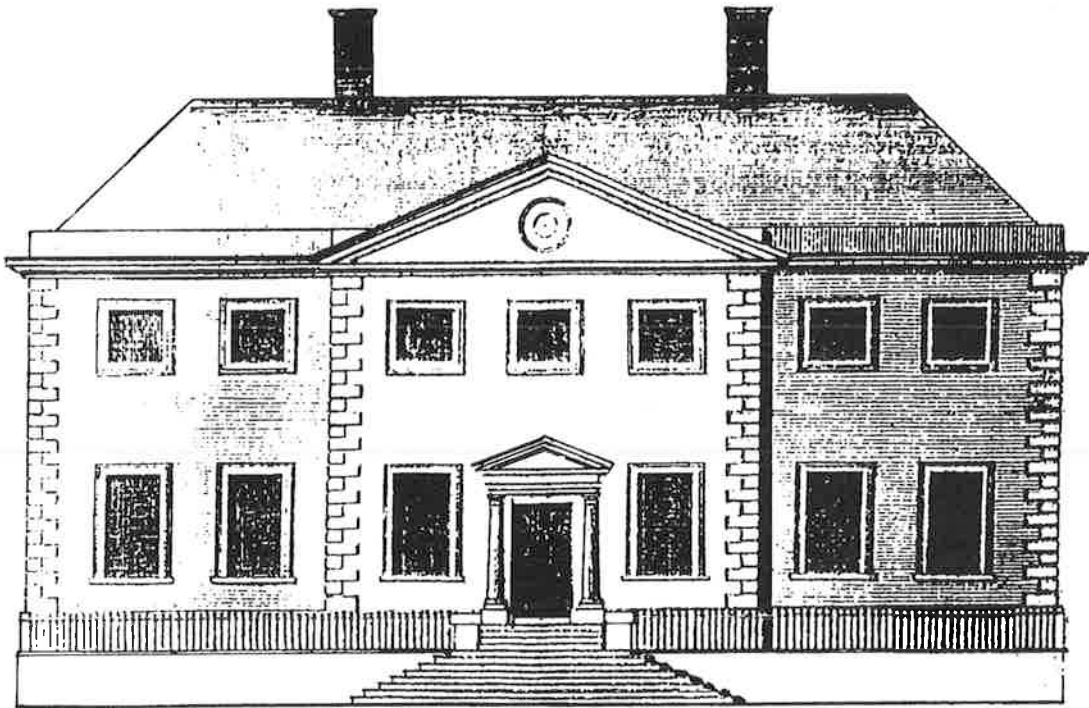
Filantropische activiteiten waren vaak gericht op het bestrijden van door vrouwen gepleegde ontucht. Armoede, verwaarlozing en landloperij zouden allemaal bijdragen tot de val van een vrouw, hetzij in de vorm van het baren van onwettige kinderen hetzij prostitutie. In prostituées zouden allerlei facetten van het kwaad verenigd zijn: zij besmetten de maatschappij, zowel in letterlijke zin, via syfilis, als in figuurlijke zin waarbij zij een negatief effect hadden op de publieke moraal. Zij werden verder als bedreiging voor deugdzaam vrouwen gezien; hun verleidelijke krachten zouden andere vrouwen ook op het slechte pad brengen.

Met het doel 'gevallen vrouwen' tijdelijk op te vangen, werden in de negentiende eeuw minstens 23 opvangtehuizen, zogenaamde Magdalenhuizen, opgericht, waarvan er veertien in Dublin gesitueerd waren. Acht huizen in de hoofdstad waren protestants. In de rest van het land was de meerderheid van de Magdalenhuizen verbonden aan een katholiek klooster. Ondanks de verschillen in geloofsovertuiging, was de praktische opvang vergelijkbaar.

Opvangtehuizen boden vrouwen gratis onderdak, kleding en voedsel in ruil voor de bereidheid om te werken aan hun persoonlijke boetedoening en verbetering. Zij moesten zich onderwerpen aan strenge morele en religieuze lessen en vaak ook enige professionele training om zo later bijvoorbeeld als dienstbode inzetbaar te zijn.

Er was een zekere ambivalentie in de benadering van de

In prostituées zouden allerlei facetten van het kwaad verenigd zijn

The Lock Hospital, Westland Row, Dublin. Prostitutes infected with venereal disease were liable to be forcibly detained here under the Acts.

'gevallen vrouwen'. Filantropen waren het veelal eens dat vrouwen door externe factoren tot prostitutie gedwongen werden: armoede, geen of nauwelijks scholing, verleiding en verwaarlozing door mannen waren daar voorbeelden van. Echter wanneer een vrouw eenmaal in een opvangtehuis was opgenomen, werd alle verantwoordelijkheid en schuld bij haarzelf gelegd; dit zou namelijk tot verbeterd gedrag leiden.² Alles werd erop gericht om de vrouwen te hervormen tot ideale moeders, echtgenotes en dienstbodes.

De Ierse historica Maria Luddy ontdekte dat het meestal vrouwen waren die direct met prostituées te maken hadden en de tehuizen draaiende hielden.³ Mannen waren vaak uitsluitend verantwoordelijk voor de bestuurlijke en financiële zaken. Zo stelden filantropische activiteiten Ierse vrouwen in de gelegenheid zich in de publieke sector te begeven die tot dusver eigenlijk uitsluitend een mannelijke aangelegenheid was geweest.

Magdalenhuizen waren afhankelijk van de financiële ondersteuning van welgestelde burgers. Zij werden opgericht omdat een geciviliseerde maatschappij zich afzette tegen een zichtbaar probleem als prostitutie. Als gevolg van een duidelijke preoccupatie met de uiterlijke kenmerken van de maatschappij, werd er meer aandacht besteed aan de negatieve zichtbare gevolgen van prostitutie dan aan de achterliggende sociale problemen en de heersende dubbele seksuele moraal. Men koos voor de tijdelijke opvang van prostituées in plaats van collectieve actie tegen de prostitutie op zich.

Voormalige prostituées moesten boeten voor begane zonden en heropgevoed worden volgens patriarchale norm. Ierse filantropen deden echter nauwelijks iets om de opvatting te bestrijden dat vrouwen noodzakelijk waren als uitlaatklep van de natuurlijke seksuele behoeften van mannen. Het is opmerkelijk dat in andere landen wel een link werd gelegd tussen hervorming van prostituées en algemene sociale problemen.

Zo combineerden Amerikaanse vrouwen opvangwerkzaamheden met feministische activiteiten zoals campagnevoering voor arbeidshervormingen en uiteindelijk algemeen kiesrecht.⁴

Lock Hospitals

*Many years ago, while yet a student, several of my companions in College contracted the disease, and all attributed the infection to the one courtesan: they had ulcers of different characters, and one of them in particular had one of the worst phagedenic chancres I ever saw. This female, after having wrought such variety of mischief, became a patient of the late Mr Hewson in the old Lock Hospital, where I had an opportunity of seeing and attending her. Through curiosity on the subject, as I was acquainted with so many of her victims, I suggested she should be carefully examined...*⁵

Deze anekdote bevat veel van de in die tijd bestaande vooroordelen tegen prostituées: de prostituée als besmettingshaard, haar veronderstelde schuldigheid, de voorspelling dat ondeugend gedrag werd bestraft. De overheid beschouwde geslachtsziekten als een direct gevolg van prostitutie en besloot Lock Hospitals in te stellen om deze ziekten te bestrijden. Geslachtsziekten werden namelijk veelal als morele straf voor ontuchtig gedrag beschouwd.

In Lock Hospitals was de dubbele seksuele moraal in sterkere mate verankerd dan in de Magdalenhuizen. Vrouwen werden openlijk als schuldigen aangewezen voor de verspreiding van geslachtsziekten onder de bevolking. Het feit dat prostituanten op hun beurt prostituées en hun echtgenotes besmetten, werd vaak genegeerd.

De grondslag van Lock Hospitals was sekse-discriminerend. Met het doel de verspreiding van syfilis onder de

bevolking en vooral ook in het leger tegen te gaan, koos de staat ervoor te betalen voor de medische behandeling van vrouwen. Een ander argument voor de oprichting van een aparte instelling voor prostitueés met geslachtsziekten was dat de overheid vreesde voor de invloed die prostitueés op andere vrouwen zouden hebben wanneer zij in de reguliere ziekenhuizen behandeld zouden worden. De samenleving diende volgens de overheid zo weinig mogelijk contact te hebben met besmette prostitueés.

In 1792 werd het Westmoreland Lock Hospital opgericht in Dublin. Over de medische behandeling is weinig bekend. In de visie van medici door wie de overheid zich liet adviseren, was de medische behandeling in Lock Hospitals de beste manier om de bevolking tegen syfilis te beschermen. Later zou blijken dat de stand van de medische wetenschap niet ver genoeg was om syfilis werkelijk te kunnen genezen.

De behandeling was nooit puur medisch: men beoogde ook een morele en religieuze omslag in de vrouwen teweeg te brengen. Ook besteedde men erg veel aandacht aan de scheiding van verschillende 'soorten' vrouwen. Getrouwde vrouwen en onschuldige jonge meisjes dienden strikt gescheiden te worden van de "geharde" prostitueés. Ook streefde men naar scheiding op basis van religieuze overtuiging. Toch moet er getwijfeld worden aan het succes van deze poging tot religieuze en morele heropvoeding, omdat vrouwen, veelal op eigen initiatief, het Westmoreland Lock gemiddeld na dertig dagen verlieten.

Gereguleerde prostitutie

De overheid probeerde in toenemende mate ook door middel van wetten de negatieve gevolgen van de prostitutie te bestrijden. In 1864 werd de eerste van de in totaal vier Contagious Diseases Acts ingesteld. Deze wetten illustreerden de toegenomen bezorgdheid van de overheid over prostitutie en geslachtsziekten. Zij bepaalden dat prostitueés in een aantal gebieden rond militaire kampen in Engeland en Ierland periodiek een inwendig onderzoek naar geslachtsziekten moesten ondergaan. Er werd een speciale politiemacht ingesteld om prostitueés te registreren en hen een min of meer gedwongen inwendig onderzoek te laten ondergaan. Bij besmetting kon een prostituee tot maximaal een jaar worden opgesloten in een Lock Hospital. In Ierland hadden deze wetten betrekking op twee gebieden, De Curragh (bij Kildare) en Cork.

De invoering van deze wetten kan als climax van de dubbele seksuele moraal gezien worden. Ze waren uitsluitend gericht op vrouwen en gaven indirect de acceptatie van prostitutie door de overheid weer. De overheid besloot een pragmatische houding ten opzichte van deze sociale kwestie aan te nemen: kon ze prostitutie niet uitbannen, dan moest het maar veilig gemaakt worden. Indirect zorgde de overheid ervoor dat mannelijke klanten minder risico liepen wanneer zij een prostituee bezochten. Zo werden vrouwen bestraft voor een handeling die kennelijk voor mannen geen veroordeling tot gevolg had.

Het effect van de Contagious Diseases Acts inzake verspreiding van syfilis is onduidelijk. Zij werden vooral ingesteld om de verspreiding van geslachtsziekten onder soldaten tegen te gaan. Het zou dus logisch zijn geweest om soldaten periodiek te onderzoeken. Dit is echter maar kortstondig gebeurd; uit morele overwegingen besloot de overheid deze onderzoeken op te schorten. Tegen onderzoeken bij prostitueés en gedwongen opsluiting in Lock Hospitals had de overheid aanvankelijk geen bezwaar. Pas in 1883 besloot de overheid na groeiende protesten de wetten op te schorten.

Sociale machtsmiddelen

Magdalenhuizen, Lock Hospitals en Contagious Diseases Acts waren wat Foucault aanduidde met 'new technologies of power'. Het waren nieuwe strategieën om met normoverschrijding om te gaan: bepaalde mensen werden opgesloten en moesten heropgevoed worden. De drie besproken reacties op prostitutie hadden echter een speciaal doel, namelijk de heropvoeding van vrouwen die moesten boeten voor hun 'onvrouwelijk' gedrag. Sociale heropvoedingspogingen en medische behandeling waren tevens gericht op vrouwen uit de laagste bevolkingsgroep. De opvang in Magdalenhuizen en Lock Hospitals weerspiegelden bijvoorbeeld het patriarchale en gelaagde karakter van de maatschappij.

Genoemde reacties op de negentiende-eeuwse prostitutie hadden dus ook een politiek karakter. De discussie over prostitutie was voor veel deelnemers een middel om de eigen macht of status te vergroten. De staat probeerde bijvoorbeeld door middel van heropvoeding van vrouwen de moraal van de middenklasse over te brengen. Zij voelde zich hierin gesteund door het oordeel van de zich professionaliserende medische sector. Door allerlei medische successen dwong deze sector steeds meer respect af. De discussie van de publieke moraal en seksualiteit werd zo steeds verder uitgebreid en kreeg door haar deelnemers een sociaal-politiek en wetenschappelijk karakter.

Linda van Iersel is onlangs afgestudeerd aan de Katholieke Universiteit Nijmegen

1. Foucault, *The history of sexuality. Volume 1: An introduction* (Londen 1978), 33.
2. M. Luddy, *Women and philanthropy in nineteenth-century Ireland* (ongepubliceerd proefschrift, University College Cork 1989).
3. Maria Luddy, 'Prostitution and rescue work in nineteenth-century Ireland', in: M. Luddy and C. Murphy (eds.), *Women surviving: studies in Irish women's history in the nineteenth and twentieth centuries* (Dublin 1990) 67.
4. Zie bijvoorbeeld: Carroll Smith-Rosenberg, *Disorderly conduct. Visions of gender in Victorian America* (New York en Oxford 1985) 109.
5. Dr. W.H. Porter, 'Essays on the natural history of Syphilis', *Dublin quarterly medical journal* vol. XXIV, no. XLVII August 1857, 298.

Antiquariaat
LORELEI

Antiquariaat LORELEI

Prinsengracht 495

1016 HR Amsterdam

tel. 020-6234308/6629884

open: wo. t/m vrij. 12-18 uur

zat. 12-17 uur

in- en verkoop van

**antiquarische en tweedehands
boeken van en over vrouwen**

alle onderwerpen - alle talen - 17e eeuw tot heden
(vrouwenstudies - geschiedenis - romans - autobiografieën)
catalogus op aanvraag - boekenzoekdienst - mailservice

Het lot van de vrouw?

Gender tijdens de Tweede Wereldoorlog

Trees Moll

Van 26 tot en met 28 april j.l. vond in het gebouw van de Koninklijke Academie van Wetenschappen het internationale congres 'Memory and the Second World War in International Comparative Perspective' plaats. Van de zes dagdelen was één dagdeel gewijd aan het onderwerp 'Gender and the Memory of the Second World War'. Er werden drie lezingen over dit onderwerp gehouden. Jolande Withuis (Katholieke Universiteit Nijmegen) sprak over de manier waarop seksueel geweld tijdens de Tweede Wereldoorlog in de herinnering van vrouwen voortleeft. Theresa Wobbe (Freie Universität Berlin) hield een lezing over de herinnering aan verkrachtingen van Duitse vrouwen door Duitsers en Russen tijdens de oorlog. Als derde sprak Joan Ringelheim (United States Holocaust Memorial Museum, Washington) over vrouwen die verscheurd worden door de verhalen over de Holocaust in het algemeen en hun eigen 'gender'-ervaringen die lange tijd niet serieus genomen zijn. Op elk van deze drie lezingen zal ik hieronder wat dieper ingaan.

Jolande Withuis besprak in haar lezing drie gevallen van seksueel geweld die in de herinnering van vrouwen voortleven. Op de eerste plaats het verkrachten van vrouwen door Russische soldaten vlak nadat zij bevrijd waren uit de concentratiekampen, iets wat de CPN nooit heeft willen toegeven. Als voorbeeld werden de herinneringen van Sonja Prins, voormalig gevangene van het concentratiekamp Ravensbrück, besproken. Op de tweede plaats seksueel misbruik van ondergedoken joodse vrouwen in Nederland door hun 'beschermers'. Op de derde plaats werden de herinneringen van Nederlandse vrouwelijke gevangenen aan hun gedwongen prostitutie tijdens de Japanse bezetting van Nederlands-Indië aan de orde gesteld. Recent onderzoek heeft aangetoond dat tenminste 65 Nederlandse vrouwen (en waarschijnlijk nog eens 100.000 andere vrouwen) gedwongen werden zich te prostitueren.

De vrouwen die tijdens de oorlog met seksueel geweld geconfronteerd werden, hebben na de oorlog nauwelijks gehoor gekregen voor hun verhalen. Er was na de oorlog geen bewustzijn met betrekking tot seksueel geweld of seksuele intimidatie. De begrippen zelf bestonden nog niet. Het 'gender'-bewustzijn was zodanig dat seksueel geweld niet als iets ernstigs werd opgevat. Verkrachting werd beschouwd als 'het lot van de vrouw'. Jolande Withuis vroeg zich af waarom er de laatste tien jaar wel aandacht is voor seksueel geweld dat in de oorlog plaatsvond. Zij legde een nauw verband met de ontwikkeling van het feminisme vanaf de jaren zeventig: onder invloed van de Tweede Feministische Golf worden verkrachtingen (gelukkig) niet meer beschouwd als onvermijdelijk verbonden met het 'vrouw-zijn'.

Theresa Wobbe vroeg zich in haar lezing af of we wel kunnen spreken over misdaden die begaan zijn in de oorlog zonder de misdaden jegens vrouwen erbij te betrekken. Het feit dat

Duitsers én Russen - vijanden én bondgenoten - vrouwen in Duitsland verkracht hebben tijdens de oorlog heeft er volgens haar voor gezorgd dat deze daden vlak na de oorlog niet als misdaden aangemerkt werden. Het aantal vrouwen dat in Berlijn in de zomer van 1945 werd verkracht wordt geschat op 110.000, ongeveer 70% van de op dat moment in de stad aanwezige vrouwen. Van deze vrouwen werden er naar schatting 11.000 zwanger.

Hoe kunnen de ervaringen van deze vrouwen in de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog worden opgenomen, zo vroeg Theresa Wobbe zich af. Typerend voor het beeld dat van vrouwen in de oorlog wordt geschetst, noemde zij het beeldhouwwerk van Käthe Kollwitz dat in 1993 in de Gedächtnishalle van Berlijn werd geplaatst: een piëta, een rouwende moeder. Dit beeldhouwwerk toont vrouwen uitsluitend in een moederrol en verhult volgens Theresa Wobbe het feit dat vrouwen slachtoffers waren van misdaden en dat vrouwen zelf ook misdaden begingen tijdens de oorlog.

Joan Ringelheim ging in haar lezing in op de ervaringen van joodse vrouwen met seksueel geweld. Op grond van interviews met vrouwen is zij tot de conclusie gekomen dat vrouwen die tijdens de oorlog te maken hebben gehad met seksueel geweld last hebben van een 'split memory'. Enerzijds hebben zij herinneringen aan de Holocaust in het algemeen die

mannen én vrouwen trof, anderzijds herinneren zij zich het seksueel geweld dat speciaal vrouwen werd aangedaan. Lange tijd zijn de 'gender'-ervaringen van deze vrouwen niet serieus genomen. Immers, volgens de publieke opinie trof de genocide mannen, vrouwen en kinderen in gelijke mate. Joodse vrouwen hadden het in bepaalde opzichten zelfs minder

moelijk dan joodse mannen omdat het feit dat de mannen besneden waren hen zo herkenbaar maakte. Lange tijd is zelfs ontkend dat er verkrachtingen op grote schaal hebben plaatsgevonden. Joodse vrouwen worden steeds als slachtoffers voorgesteld van het nazi-regime, níet als ook slachtoffers van seksueel geweld van de kant van zowel de Nazi's als joodse mannen. Concluderend stelde Joan Ringelheim dat de uiteindelijke vernietiging wel voor iedereen gelijk was, maar dat de weg daarnaartoe voor vrouwen anders was dan voor mannen. Om dit te verduidelijken volgt hier een fragment uit Joan Ringelheims lezing (opgenomen in de korte samenvatting van haar paper):

A Jewish survivor testified to having been molested while she was in hiding. The molestation was done by the male relatives of the people who were hiding her. She was threatened with denunciation if she said anything. She never said a word - not even after the war to her twin sister, her husband, or daughter. Not to anyone. She said that she didn't want to sound ungrateful. After all, she was alive and that was the most important thing.

She told me of this situation more than forty years after the war. During the interview she asked a question: "Is this

**Verkrachting werd
gezien als het lot
van de vrouw**

important? It is only important to me at the moment. It is past, gone... This is not the most important part of my life. After the war the fear disappeared." She felt embarrassed and wondered about her responsibility for what happened. She seems to wonder about the relevance of this story to the Holocaust experience. Was this really about the Holocaust?

Na de drie lezingen volgde commentaar van achtereenvolgens Marjan Schwegman (Rijksuniversiteit Limburg), Sigrid Weigel (Universität Zürich) en Claudia Koonz (Duke University, Durham, USA).

Marjan Schwegman vroeg zich af waarom seksueel geweld jegens vrouwen niet is opgenomen in het collectieve geheugen en waarom het zolang geduurd heeft voordat vrouwen durfden te spreken over hun verkrachtingen. Zij vond Joan Ringelheim op dit punt het duidelijkst, die stelde dat seksueel geweld beschouwd werd als onderdeel van het dagelijks leven van vrouwen. Volgens Marjan Schwegman vertegenwoordigt

het beeld van de onbekende soldaat de natie, terwijl vrouwen niet geassocieerd worden met de natie maar met de rouwende moeder (de piëta van Käthe Kollwitz). Tot slot deed zij een oproep aan historici om de ervaringen van verkrachte vrouwen in hun onderzoek op te nemen, waarbij dan goed nagedacht moet worden over de wijze waarop dit moet gebeuren. Sigrid Weigel wees in haar commentaar op het gevaar dat het onderwerp 'Gender and the Holocaust' geheel en al teruggebracht wordt tot het onderwerp 'seksueel geweld'. Als de invalshoek 'gender' opgenomen wordt in de historiografie van de Tweede Wereldoorlog kan er een hiërarchie van slachtoffers ontstaan, iets wat volgens haar een slechte zaak is. Wat haar verder opviel, was dat ervaringen van vrouwen vaak als louter individuele ervaringen worden voorgesteld, terwijl juist vele vrouwen dezelfde ervaringen hadden. Zij pleitte ervoor om het begrip 'herinnering' serieus te nemen in de geschiedwetenschap.

Als laatste merkte Claudia Koonz in haar commentaar op dat opvallend veel vrouwen boeken hebben geschreven over hun ervaringen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Volgens haar speelt leeftijd ook een rol: nu vrouwen ouder zijn, hebben zij meer behoefte om over hun ervaringen te praten en te schrijven.

Na afloop vond er nog een korte discussie met de zaal plaats. Eén opmerking van een man uit de zaal is het vermelden waard (of misschien is dit wel te veel eer). Het was de man opgevallen dat er zoveel over seksueel geweld was gesproken. Hij vroeg zich af waarom dit bij het onderwerp 'gender' zo prominent naar voren gebracht moest worden. Het stoorde hem in hoge mate. Het antwoord van Jolande Withuis was kort en krachtig: het onderwerp is niet 'zomaar' gekozen door de sprekers: uit de onderzoeken blijkt dat juist seksueel geweld een zeer belangrijk probleem voor vrouwen tijdens de oorlog vormde.

Welke conclusie zou je nu kunnen trekken op basis van de drie lezingen en de commentaren? Mijns inziens is de belangrijkste conclusie dat we zonder de invalshoek 'gender' nooit een goed beeld van de (herinnering aan de) Tweede Wereldoorlog kunnen vormen. Laten we hopen dat 'Gender and the Second World War' een geaccepteerd onderdeel van de historiografie van de Tweede Wereldoorlog zal worden.

Trees Moll is docent geschiedenis aan de lerarenopleiding van de Hogeschool in Diemen en redactrice van Historica.

HISTORICA'tje

Ook in HISTORICA kun je tegen betaling van een klein bedrag een oproep onder de ogen van alle abonnees brengen.

Zoek je net dat ene boek? Wil je een promovenda-groepje beginnen? Op zoek naar bronnenmateriaal?

Plaats dan een HISTORICA'tje.

Plaatsing gebeurt met vermelding van adres en/of telefoonnummer.

Maak het bedrag over op girorekening 0080852 onder vermelding van HISTORICA'tje t.n.v. redactie Vereniging voor Vrouwengeschiedenis, Heivlinder 53, 2317 JT Leiden en stuur je advertentie naar het redactie-adres.

Een HISTORICA'tje kost per vijf regels f. 10,00, elke regel meer kost f 2,50.

Een regel bestaat uit max. 25 lettertekens. ELKE LETTER, ELK LEESTEKEN EN ELKE SPATIE IS EEN LETTERTEKEN.

GOUVERNANTES IN NEDERLAND

Onderzoekper. 1780-1900/40

Wie is haar toevallig binnen eigen onderzoek tegengekomen, bv. in fam. archieven?

Gr. bericht Greddie Huisman, 050-137330.

Dertien bijzondere vrouwen

Liesbeth Hesselink

Esther Captain, Annelies van der Schatte Olivier
INDIË, EEN VERRE OORLOG VAN DICHTBIJ.
Herinneringen van vrouwen in bezet Nederlands-Indië
 Walburg Pers, Zutphen, 1995. 320 blz. f. 39,50.

In Indië, een verre oorlog van dichtbij wordt op meeslepende manier een stuk (vrouwen)geschiedenis verteld. Het boek bevat een duidelijke boodschap doordat gewzen wordt op het belang van het bieden van weerstand en de invloed hiervan op de groep en vooral het individu. Bijna zonder uitzondering geven de geïnterviewden aan de oorlogsperiode - ondanks alle ellende - als iets positiefs te beleven, als iets waarop ze kunnen teren voor de rest van hun leven. Ze hebben hun eigen kracht leren kennen en de betrekkelijkheid van allerlei zaken.

Bij het lezen van de interviews met de dertien vrouwen over hun ervaringen in Nederlands-Indië tijdens de tweede wereldoorlog krijgt men onvermijdelijk een gevoel van bewondering. Bewondering voor de moed, de wilskracht en de vindingrijkheid om te overleven van deze vrouwen. Je vraagt je af: overleven alleen de sterksten? Zijn alleen de moedigen bereid tot een interview? Of selecteert het menselijk geheugen en worden de minder aangename kanten en de zwakke momenten naar de achtergrond gedreven? Een van de geïnterviewden zegt hierover: "In de kamptijd merkte je dat de ene persoon boven zichzelf uitsteeg en dat de andere juist afzakte, erg afzakte soms." De beide schrijfsters hebben kans gezien om aan de hand van deze interviews een beeld te geven van het leven van vrouwen uit verschillende bevolkingsgroepen in voormalig Nederlands-Indië tijdens en vlak na de Japanse bezetting. Tevens schetsen zij het historisch kader waarbinnen deze interviews kunnen worden begrepen. Jammer is dat er geen Indonesische vrouwen aan het woord komen om het beeld te completeren. Het bijzondere van het boek is dat niet alleen de belevenissen van vrouwen in de kampen zijn opgetekend, maar ook van vrouwen daarbuiten en zelfs van vrouwen die deelnamen aan het verzet. Verschillende van de geïnterviewden zijn hiervoor soms pas schandelijk lang na de oorlog met een verzetskruis geëerd.

Naast het 'officiële' verzet besteedt het boek ook aandacht aan verweer: het je te weer stellen tegen de vijand en het effect hiervan op het eigen moreel en dat van de groep. Het gaat hierbij om schijnbaar kleine zaken als het bijhouden van een dagboek, het bewaren van een Nederlandse vlag of het verwerken van subtiele verwijzingen naar Jappen in een cabaretliedje. Dat laatste leidde er overigens toe dat de maaksters van het lied de hele oorlog in een gevangenis hebben doorgebracht.

Wat onderscheidt vrouwen van mannen in een dergelijke situatie? Allereerst de aanwezigheid van kinderen, ook voor de vrouwen zonder kinderen. De mannen waren immers weg, dus de kinderen bleven bij hun moeders. En overleed een moeder of kwam zij in de gevangenis terecht, dan namen als vanzelfsprekend andere vrouwen de zorg voor haar kinderen over. Voor de gevangen vrouwen maakte de onzekerheid over het lot van hun kinderen de gevangenschap extra zwaar. Ook gaf de zorg voor kinderen vrouwen extra kracht. "Ze offerden niet alleen hun eten op, maar als er kinderen in het nauw wer-

den gebracht, gingen de vrouwen gewoon op de Japanners af, met de kans om halfdood te worden geslagen."

Misschien typisch vrouwelijk zijn de pogingen om in de kampen en de gevangenissen nog iets van een sociaal leven over-eind te houden. Door het ophangen van lappen creëerde men een 'huis', waar verjaardagen, Sinterklaas en Kerst werden gevierd. Kinderen gingen zoveel mogelijk naar 'school'.

Een extra risico voor vrouwen in oorlogstijd is seksuele intimidatie: verkrachting door of prostitutie voor de vijand. Pas een paar jaar geleden kwam de gedwongen prostitutie voor de Japanners tijdens de tweede wereldoorlog in Korea maar ook in Nederlands-Indië in de belangstelling. Gesuggereerd werd dat dit pas zo laat in de openbaarheid kwam omdat gedwongen prostitutie in het geheim en slechts sporadisch zou zijn voorgekomen. Uit deze interviews blijkt echter het tegendeel. Verschillende vrouwen gaan uitgebreid in op de veel voorkomende dreiging van prostitutie voor de Japanners; anderen vertellen dat vrouwen uit 'vrije wil' hiertoe overgingen.

Opvallend is dat meerdere vrouwen de emanciperende werking van de oorlogstijd noemen. Nederlandse vrouwen in Indië waren niet gewend en vaak ook niet in staat om iets in het huishouden te doen, verwend als ze waren door hun bedienden en gewend als ze er ook aan waren dat hun echtgenoten alles beslisten. En toen ineens stonden ze er alleen voor; ze moesten het allemaal zelf doen: hard werken, maar ook beslissen voor zichzelf en voor hun kinderen. En zoals een van de vrouwen opmerkt, was dat vaak een schrik voor hun mannen na de oorlog. "Die mannen hadden hun herinnering aan dat lieve schattige vrouwtje, maar dat was absoluut over."

Bij de vijftigjarige herdenking van het einde van de tweede wereldoorlog is veel aandacht besteed aan de oorlog in de Pacific en aan het einde van de koloniale periode in Nederlands-Indië. Deze aandacht staat in schrille tegenstelling tot de onverschilligheid en het onbegrip die de vrouwen uit het boek ten deel vielen toen ze na de oorlog en na de

Bersiap-periode in Nederland aankwamen. De Bersiap-periode is de onzekere tijd na de capitulatie door Japan en na het uitroepen van de Republiek Indonesia door Sukarno en Hatta; een periode waarin niet duidelijk was wie de macht in handen had. Bijna alle geïnterviewden geven aan dat die tijd zwaarder te verduren was dan die in het kamp, de onderduik of de gevangenis.

De interviews zijn heel levendig weergegeven omdat de vrouwen zelf aan het woord zijn en hun woorden letterlijk zijn weergegeven. Soms is ook de typisch Indische verteltrant te herkennen: veel wordt in de onvoltooid tegenwoordige tijd verteld, ook al heeft het zich inmiddels ruim vijftig jaar geleden afgespeeld.

Het belang van afkomst en huidskleur speelt in alle verhalen een belangrijke rol. Nederlands-Indië was een door huidskleur gedomineerde samenleving, ook in oorlogstijd, of misschien juist in oorlogstijd. Het wel of niet in een kamp zitten werd immers door afkomst/huidskleur bepaald. Zij die eronderuit probeerden te komen, konden dit alleen bereiken indien zij een donker uiterlijk hadden. Het boek maakt daarmee deel uit van de afrekening van Nederland met zijn koloniale verleden: het is een stuk vrouwengeschiedenis als bijdrage aan de dekolonisatie. De persoonlijke getuigenissen van tijdgenoten zijn bijzonder waardevol en vormen een aanvulling op de officiële documenten. Gelukkig is het boek nog net op tijd uitgebracht; sinds het afnemen van de interviews zijn al twee vrouwen overleden. Vandaar dat het van belang is op korte termijn financiers te vinden voor het plan van vier instituten om op grote schaal mondelinge levensgeschiedenissen te verzamelen over het koloniale Indonesië in de periode 1940-1962. Een snelle start is nodig voor het te laat is en de ooggetuigen zijn overleden.

Liesbeth Hesselink is historica; zij is sectorhoofd onderwijs bij de Gemeente Leiden.

HISTORICA

Ja, ik word vvg-lid en ontvang automatisch HISTORICA met ingang van 1996

Contributie 1996*

A f. 35,00 (studentlid, ovv collegekaartnummer)

B f. 50,00

Naam

Adres

Postcode Plaats

Stuur deze bon of een briefkaart naar: VVG, postbus 17185, 1001 JD Amsterdam, of bel naar redactie Historica, telefoon 071-5215873

* Omcirkel wat van toepassing is.

HISTORICA

Ja, ik neem/geef een jaarabonnement op HISTORICA*

A abonnee f 27,50

B instelling-abonnee f 35,00

met ingang van 1996

Naam

Adres

Postcode Plaats

Stuur de acceptgiro naar:

Naam

Adres

Postcode Plaats

Stuur deze bon of een briefkaart naar: VVG, postbus 17185, 1001 JD Amsterdam, of bel naar redactie Historica, telefoon 071-5215873

* Omcirkel wat van toepassing is.

bij de Gemeente Leiden.

Barbara Henkes

**HEIMAT IN HOLLAND.
DUITSE DIENSTMEISJES
1920-1950**

*Babylon-De Geus, Amsterdam 1995.
352 blz., f 47,50.*

**Duits-Nederlands of
Nederlands-Duits?
Duitse dienstbodes in
Nederland in de periode
1920-1950**

Anti-Duitse sentimenten in Nederland, ontstaan door de Tweede Wereldoorlog, zijn van grote invloed geweest op de levensverhalen van voormalige Duitse dienstmeisjes die in Nederland hebben gewerkt. Sommige oudere vrouwen van Duitse herkomst 'liegen' liever over hun geboorteplaats wanneer een willekeurige vreemde hier naar vraagt. Zij zeggen afkomstig te zijn uit één van de grensstreken met Duitsland.

Vanaf de jaren twintig ontstond een sterke toename van het aantal Duitse vrouwelijke arbeidsmigranten die naar Nederland kwamen. Zij ontvluchtten veelal de ellende die de Eerste Wereldoorlog in Duitsland had veroorzaakt. Veel meisjes kwamen met het idee om geld te sparen en later naar Duitsland terug te keren. In 1920 was vier procent van het huispersoneel in Nederland Duits. Dit betrof 9.100 Duitse dienstbodes. Binnen drie tot vier jaar groeide dit aantal tot zo'n honderd- tot driehonderdduizend jonge Duitse vrouwen.

Henkes laat fluctuaties zien in de aantallen Duitse dienstbodes in Nederland in deze periode, evenals de reacties hierop in Duitsland en Nederland. In Duitsland was men bezorgd over het mogelijke verlies van zedelijkheid en vaderlandsliefde. In Nederland was men aanvankelijk bijzonder enthousiast vanwege het tekort aan goed en goedkoop huispersoneel.

Vanaf 1931 werd aan de grens gecontroleerd of meisjes wel een betrekking hadden in Nederland. Vanwege de druk die uitgeoefend werd op de meisjes verliet de meerderheid van de Duitse meisjes Nederland in de loop van de jaren dertig. Zij die bleven, waren goed geïntegreerd in de Nederlandse samenleving.

Duits-zijn in Duitsland is een vanzelfsprekende zaak. Pas bij migratie wordt een nationale identiteit een kwestie van beschouwing en verhouding. Niet iedere Duitse vrouw of Nederlandse vrouw van Duitse afkomst heeft dezelfde visie op het nationaal-socialisme en op de Duitse bezetting van Nederland, wel moet elk zich verhouden tot de opvatting dat Duitsers 'fout' zijn. In de gedachten van veel mensen

is de combinatie nationaal-socialistisch en fout gelijkgeschakeld aan de combinatie Duits en fout. Direct na de oorlog wilde men aanvankelijk alle Duitsers uitwijzen, behalve zij die van belang waren voor Nederland of zij die zich voor de Nederlandse zaak hadden ingespannen. Kortom: van Duitsers werd gevraagd wat van Nederlanders niet werd vereist, namelijk dat zij de Duitse bezetters actief bestreden hadden.

Heimat in Holland is een goed geschreven, stijlvol boek; interessant vanwege het onderwerp migratie en dienstbodenproblematiek, onmisbaar vanwege de vanzelfsprekende aandacht voor het effect van de Tweede Wereldoorlog op de betrokkenen.

Karen den Dekker

Karen den Dekker is historisch pedagoog en is als beleidsmedewerkster werkzaam bij de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).

Ted Schouten

**LICHAAMSBUIT, GEDWONGEN
SEKS TIJDENS DE TWEDE
WERELDOORLOG.**

Walburg Pers, Zutphen, 1995, 152 blz., f. 39,50.

Verkrachting in oorlogstijd

Eigenlijk zou je deze boekbespreking kunnen volstaan met JAMMER!

Jammer van de inspanningen van Vilan van de Loo op wier onderzoeksmateriaal dit boek gebaseerd is. Jammer dat een uitgever als Walburg Pers met een goede naam op het gebied van vrouwen geschiedenis dit boek heeft willen en kunnen uitgeven. Maar vooral jammer van de gemiste kans om een belangwekkend onderwerp onder de aandacht van een breder publiek te brengen.

Verkrachting in oorlogstijd is van alle tijden en van alle oorlogen -legers hebben nu eenmaal hoeren nodig- betoogt Schouten en daarin heeft hij helaas gelijk. Maar wat heeft hij beoogd met deze onsamenhangende opeenstapeling van feiten en citaten over verkrachtingen, afgedwongen seks en andere vormen van seksueel geweld die vrouwen zijn overkomen tijdens de Tweede Wereldoorlog, niet alleen in Europa, maar ook in Azië, niet alleen seksueel geweld door Duitsers en Japanners, maar ook door de bevrijders? Waarschijnlijk hebben Schouten en Walburg Pers opportunistisch willen inspelen op de actualiteit van de vijftigjarige herdenking van de bevrijding.

Actueel is het thema nog steeds als je de kranten leest over de oorlog in het voor-

malig Joegoslavië. Ook daar vindt op grote schaal verkrachting plaats. Nieuw is dat het nu voluit door de wereldpers wordt verslagen. Deze openheid staat in schrille tegenstelling tot de struisvogelpolitiek van de huidige Japanse regering. Deze heeft lang ontkend dat de overheid iets met de gedwongen prostitutie tijdens WO II te maken had, totdat in 1992 onomstotelijk het bewijs werd geleverd dat de Japanse regering in de oorlog een bewust beleid eropna hield inzake 'trooststations', zoals de bordelen in de documenten heten. De regering heeft dit inmiddels erkend en heeft aangekondigd een particulier fonds voor de troostmeisjes te zullen oprichten: uit de privésector moet 'vrijwillig' geld komen om het aangedane leed van de vrouwen die tijdens de Tweede Wereldoorlog seksueel zijn misbruikt te verzachten. Dit voorstel wekte de woede op van de slachtoffers. Met name Koreaanse vrouwen eisen al jaren formele verontschuldiging en een financiële genoegdoening van de Japanse regering.

Vrouwen die in gedwongen prostitutie tijdens de Japanse bezetting van het Verre Oosten geïnteresseerd zijn, raad ik aan de vier artikelen hierover in het vijfde jaarboek van het RIOD te lezen, eveneens door Walburg Pers uitgegeven (1995). Ook zeer de moeite waard is het boek waarin een Nederlandse jonge vrouw haar ervaringen als troostmeisje op Java beschrijft: *Vijftig jaar zwijgen* van Jan Ruff-O'Herne, uitgegeven bij In de Knipscheer (1995). Zij werd tot het schrijven aangespoord naar aanleiding van een televisieuitzending waarin een Koreaanse vrouw verslag deed van haar ervaringen als troostmeisje. In een interview zegt Jan hierover: "Toen ik die vrouw zag, had ik ineens het gevoel: nu moet ik die vrouw bijstaan. Als Europese vrouw. Dan gaat de wereld misschien luisteren." Gaat het hier om een persoonlijke opvatting van Jan Ruff of wordt de wereld ook nu anno 1995 meer geschokt door seksueel geweld van Japanse mannen jegens Europese vrouwen dan van Japanse mannen jegens Koreaanse vrouwen?

Het is jammer dat Schouten dit soort vragen in zijn boek onbesproken laat. De kwaliteit van het boek is eigenlijk dermate pover dat het schrijnend is voor de vrouwen om wie het gaat. De zaak waar het om draait, was er meer mee gediend als dit boek niet was verschenen!

Liesbeth Hesselink

Liesbeth Hesselink is historica; zij is sectorhoofd onderwijs bij de gemeente Leiden.

Els Kloek, Nicole Teeuwen, Marijke Huisman (editors)
WOMEN OF THE GOLDEN AGE. AN INTERNATIONAL DEBATE ON WOMEN IN THE SEVENTEENTH-CENTURY HOLLAND, ENGLAND AND ITALY.
Verloren, Hilversum, 1994. 190 blz., f 39,00.

Het is niet al goud wat er blinkt

Het beeld dat Simon Schama en menig ander historicus geeft van Nederlandse vrouwen in de zeventiende eeuw is ambivalent: zij was huisvrouw en tegelijkertijd nam zij deel aan economische activiteiten; het huis was haar domein, maar ze mocht ook vrij over straat lopen; zij was kuis en keurig maar ook schaamteloos; ten slotte was zij onbeschaafd maar ook tamelijk geleerd. Is dit beeld wel juist? Hoe blinkend was de Gouden Eeuw eigenlijk voor vrouwen? En waren Nederlandse vrouwen zo anders dan vrouwen in andere landen? Deze vragen en andere worden gesteld in *Women of the Golden Age*.

Women of the Golden Age is een bundeling van de lezingen die gehouden zijn op 1 en 2 juli 1993 tijdens een internationale, interdisciplinaire bijeenkomst over de positie van vrouwen in de zeventiende eeuw. 21 auteurs maken van de zeventiende eeuw weer een levende periode door nieuwe vragen te stellen, bronnen anders te lezen, met nieuwe bronnen op tafel te komen en de feiten opnieuw te ordenen, waardoor een verrassend beeld ontstaat van vrouwen die leefden in de periode die doorgaat voor de Gouden Eeuw.

Na een inleiding van Els Kloek - waarin termen als 'Gouden Eeuw' en 'gender' worden uitgelegd en de voor- en nadelen van een benadering van vrouwen als groep worden besproken - volgen tien lezingen en tien korte co-referaten. De bijdragen zijn ingedeeld in drie groepen met elk een thema. Het eerste thema is het beeld van de zeventiende-eeuwse Nederlandse vrouw dat mannelijke tijdgenoten hadden. Aan de orde komen Cats, Van Beverwijck en Bredero. Zeer boeiend is het verhaal van Agnes Sneller, die met behulp van de deconstructivistische theorie van Derrida nieuw licht werpt op de *Trouwingh* van Jacob Cats. Zij analyseert nauwkeurig het taalgebruik in deze populaire vertellingen over het huwelijk en komt tot de conclusie dat Cats helemaal niet, zoals sommige lezers beweren, zo'n moderne visie op de verhoudingen tussen mannen en vrouwen had: de vrouwen in zijn werk zijn slechts onafhankelijk wat betreft hun

keuze aan wie zij zich ondergeschikt zouden maken. Naast historische bronnen analyseert Sneller ook teksten van hedendaagse historici. Simon Schama's *The embarrassment of riches* wordt sterk bekritiseerd. Alleen al de titel van het hoofdstuk dat aan vrouwen gewijd is, deugt niet: 'Housewives and hussies' zegt alleen iets over vrouwen in relatie tot mannen. Onafhankelijke vrouwen als Anna Maria van Schurman kunnen niet onder zo'n titel geplaatst worden. Schama krijgt er ook van Lia van Gemert flink van langs. Aan de hand van twee werken van de arts en schrijver Van Beverwijck laat zij zien dat Schama's opvatting van de zeventiende eeuw als een tijd waarin men contrasten in het leven probeerde te verzoenen niet deugt. Zo spreekt Schama in het hoofdstuk 'Housewives and hussies' over de spanning tussen de nette huisvrouw en de vuile hoer. Van Beverwijck kon echter zonder problemen in zijn lofspraak over vrouwen de vrouw als superieur boven de man plaatsen en tegelijkertijd in een praktisch werk over de gezondheid vrouwen als de meest hypergevoelige, angstige en hysterische wezens afschilderen.

Ook Gisela van Oostveen laat zien dat mannelijke tijdgenoten vrouwen in negatieve termen beschreven. In de kluchten van Bredero wordt er door vrouwen veel gescholden en zijn vrouwen ongecontroleerd en agressief. De meid is vaak de versmelting van alle kwalijkheden.

In deel II van de bundel komen verschillende sociale en culturele aspecten van het leven van vrouwen aan bod. Lotte van de Pol stelt het beeld van de altijd thuiszittende vrouw bij door te laten zien dat migratie van vrouwen meer voorkwam dan tot nu toe werd gedacht. Marybeth Carlson bespreekt het leven van bediendes en maakt een vergelijking tussen de situatie in Nederland en in Frankrijk en Engeland. Ook Anne Laurence maakt een vergelijking tussen Nederland en Engeland: hadden Nederlandse vrouwen, zoals Schama beweert, meer vrijheden dan in Engeland? Zij komt tot de conclusie dat de situatie voor Engelse vrouwen wat betreft het in het openbaar treden, de omgang met mensen buiten het huishouden en het regelen van economische zaken te vergelijken is met die van Nederlandse vrouwen, alleen was het aantal vrouwen in Engeland dat deze vrijheden had, kleiner.

Zeer verrassend is de bijdrage van Heidi de Mare. Aan de hand van Simon Stevins architecturale traktaat laat zij zien hoe opvattingen over mannen en vrouwen ook de architectuur van burgerhuizen beheersten. Zo schreef Stevin bijvoorbeeld dat gebrandschilderde ramen vermeden moesten worden, omdat de monsters die men gewoon was op de ramen te schilderen beangstigend waren voor zwangere vrouwen. Vrouwen en mannen hadden hun eigen vertrekken. De man had zelfs zijn eigen trappenhuis. Ook had alleen hij toegang tot zijn werkkamer, de geldkist, de kist met juwelen en zilver, de doos met officiële documenten en de bibliotheek.

In deel III worden vier vrouwen die genderregels hebben overtreden in de schijnwerpers geplaatst. Zij vonden elk een eigen manier om zich te begeven op de 'mannenterreinen' van wetenschap, schrijverschap en schilderkunst. Mirjam de Baar bespreekt de autobiografieën van Anna Maria van Schurman en Antoinette Bourignon. Anna Maria van Schurman brak door de gendercodes heen, terwijl Bourignon ze negeerde; zij legitimeerde haar schrijven door te zeggen dat zij slechts een instrument van God was. Heel anders was het klimaat in het zeventiende-eeuwse Italië: dit land had voor vrouwen meer mogelijkheden om zich te ontwikkelen. In Bologna werden vrouwen sinds de twaalfde eeuw aan de universiteit toegelaten. Aan het hof en binnen de muren van het klooster konden vrouwen kennis opdoen. Zo blijkt uit het stuk van Silvia Evangelisti dat binnen de conventies van het klooster de non Angelica Baitelli haar kennis en haar politieke mening openbaar kon maken. Caroline Murphy richt de aandacht op een vrouw die langs andere weg een ruimte kon creëren om zelfstandig te kunnen schilderen: als bruidsschat werd de garantie gegeven dat zij genoeg geld kon verdienen met haar schilderijen in de toekomst. Gestimuleerd door haar vader en geliefd bij vrouwen uit de hogere kringen kon Lavinia Fontana uitgroeien tot een zelfstandige professionele schilder.

Women of the Golden Age bevat veel nieuwe informatie uit verschillende hoeken over vrouwen in de zeventiende eeuw. Wel krijg je als lezer bijna medelijden met Schama wiens werk het keer op keer zwaar te verduren krijgt. Maar, zoals Marijke Spies in haar bijdrage zegt, als er zoveel kritiek is, dan zal er misschien wel iets van waar zijn. Belangrijker dan de kritiek op Schama is echter dat de auteurs op boeiende wijze een beeld van vrouwen in de Gouden Eeuw hebben weten neer te zetten. De vraag of de zeventiende eeuw ook een gouden tijd was krijgt een groot vraagteken...

Marije Groos

Marije Groos studeert Nederlands aan de Rijksuniversiteit Leiden en is redactrice van Historica.

Boeken in 't kort

Jolande Withuis
DE JURK VAN DE
KOSMONAUTE
OVER POLITIEK,
CULTUUR EN PSYCHE
Boom, Meppel, 1995,
f 38,50

De Tweede Wereldoorlog, de Koude oorlog, het communisme, de verzorgingsstaat en de emancipatie van vrouwen. In deze essays gaat het om de vraag naar de betekenis van gender: wat waren voor bepaalde mannen en vrouwen in een bepaalde periode, de politieke, sociale en persoonlijke betekenissen van ideeën, praktijken en gevoelens omtrent de seksen?

De jurk van de kosmonaute laat zien dat politieke geschiedenis zich steeds laat traceren in culturele of psychische verschijnselen. Onderwerpen zijn onder andere de 'dubbele bodems' van de opofferingsgezindheid van vrouwen die mee wilden doen in het openbare leven, het 'geestelijk moederschap' als collectieve identiteit waarmee feministen trachtten het burgerschap te veroveren en er inhoud aan te geven, en de langdurige 'sociale amnesie' ten aanzien van seksueel geweld in de Tweede Wereldoorlog.

Esther Captain en Annelies van der Schatte
INDIË, EEN VERRE OORLOG VAN DICHTBIJ
HERINNERINGEN VAN
VROUWEN IN BEZET
NEDERLANDS-INDIË
Walburgers, Zutphen, 1995.
f 39,50

Dit boek beschrijft de levensverhalen van dertien vrouwen die de Japanse bezetting van Nederlands-Indië van dichtbij hebben beleefd. Geïnterviewd werden Nederlandse, Indo-Europese, Chinese en Molukse vrouwen. De reacties van deze vrouwen op de bezetting varieerden van het hooghouden van het moreel tot deelname aan verzetsacties. Omdat deze vrouwen vijftig jaar na de oorlog aan het woord komen gaat dit boek ook over zwijgen, spreken en verwerken.

Dr.F.A.Begeman schreef de inleiding en de interviews wor-

den voorafgegaan door een historische schets van de Nederlands-Indische samenleving in oorlogstijd.

Lidy Schoon
DE GYNAECOLOGIE ALS
BELICHAMING VAN
VROUWEN
VERLOSKUNDE EN
GYNAECOLOGIE 1840-1920
Walburgers, Zutphen, 1995.
f 49,50

Dit proefschrift beschrijft de geschiedschrijving over de negentiende-eeuwse relatie tussen vrouwen en gynaecologen waarin drie hoofdthema's centraal staan: de definiëring van het lichaam, de beroepsafbakening en de behandelpraktijk. In het eerste deel worden de thema's geplaatst binnen de verloskunde, het terrein van de bevalingen, en in het tweede deel binnen de gynaecologie, het uitgebreidere terrein van ziekte van de geslachtsorganen.

Zij laat o.a. zien hoe binnen de verloskundige praktijk geneesheren zich toegang verschafften tot behandeling van de lichamen van vrouwen en hoe in de negentiende eeuw betekenis werd gegeven aan het lichaam en het lichamelijke sekseverschil.

Lizet Duyvendak
HET HAAGS
DAMESLEESMUSEUM:
1894-1994
Den Haag: Vereniging Het Damesleesmuseum, 1994.
f 45,00

Ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van het Haags Damesleesmuseum schreef Lizet Duyvendak een jubileumboek over de geschiedenis van de bibliotheek.

Zij schetst de achtergronden van het ontstaan van het Damesleesmuseum en de geschiedenis van de bibliotheek. Het laatste hoofdstuk handelt over het boekenbezit, de keuze van de boeken en de oordelen over het gelezene. Vanaf 1945 tot en met heden zijn de boekbeoordelingen, die op kaartjes worden vastgelegd, bijna allemaal bewaard gebleven. Daardoor wordt inzicht gegeven in de waardeoordelen die de leden van het leescomité hanteerden bij de beoordeling van

boeken op hun geschiktheid voor het Damesmuseum. Zo werd bijvoorbeeld The Well of Loneliness van Radcliff Hall na langdurige discussies toch in de collectie opgenomen omdat de vraag naar het boek zeer groot was. In 1993 verstuurde Lizet Duyvendak enquêteformulieren naar de leden van het Damesleesmuseum waarin ze vroeg naar de meest en minst geliefde boeken. De kaartjes en enquête vormen samen een interessante bron voor verder onderzoek.

Drs. Gerwi Daniëls
TIEN JAAR VROUWEN-
PROGRAMMA'S VAN DE
VARA, 1977-1987
Amsterdam, 1995. f.17,50
Stichting Film en Wetenschap
Zeeburgerkade 8,
1019 HA Amsterdam
Tel. 020-6652966/fax 020-6659086

De audiografie Tien jaar vrouwen-geschiedenis van de Vara, 1977-1987 bestaat uit een inventarisatie van de bij de Stichting Film en Wetenschap aanwezige uitzendingen van de VARA-programma's RADIOWEEKBLAD, uitgezonden tussen 1970 en 1979, en HOOR HAAR!, tussen 1979 en 1987 op de Nederlandse radio te beluisteren.

De inventarisatie wordt voorafgegaan door een inleidend hoofdstuk, waarin de samensteller ingaat op de plaats van deze uitzendingen binnen de maatschappelijke ontwikkelingen over het terrein van de bevrijding van de vrouw. Daarbij komt zowel hun rol als initiator van het feministisch debat aan de orde, als de wijze waarop zij de maatschappelijke ontwikkelingen over de positie van de vrouw reflecteren.

Twee registers, een op onderwerp en een op persoonsnaam, bieden onderzoekers een gemakkelijke toegang tot de uitzendingen.

Landelijk Platform Vrouwen 50+
VROUWEN EN OUDEREN
SAMEN STERK
Landelijk Platform Vrouwen 50+, Kromme Nieuwegracht 58, 3500 AS Utrecht.

De brochure *Vrouwen en ouderen samen sterk* geeft een beknopte geschiedenis van de oudere-vrouwenbeweging in Nederland en de rol van de overheid daarbij. Daarnaast worden strategieën aangereikt om in Europa de belangen van 50+ vrouwen op de politieke agenda's te krijgen. De (gratis) brochure is ook vertaald in het Frans, Duits en Engels.

Karin Lasthuizen (samenst.)
ONDERZOEKERS VROUWENSTUDIES IN
NEDERLAND: EEN OVERZICHT
NGV, HEIDELBERGLAAN
2, 3584 CS UTRECHT.
Prijs f. 32,50, voor leden NGV f 19,50, inclusief porto.
Overmaken op postbanknr. 5386648 t.n.v. SNGV, o.v.v.
Onderzoekersboek.

Het Nederlands Genootschap Vrouwenstudies heeft gegevens over 331 onderzoekers vrouwenstudies in Nederland verzameld. Het boekwerk bevat informatie over het onderzoeksterrein van de betreffende onderzoeker, relevante publicaties, aanstellingsgegevens en adressen, telefoon- fax- en e-mailnummers. De onderzoekers zijn op wetenschapsgebied gerangschikt; ook is een persoonsregister opgenomen.

Sara Parkin
PETRA KELLY
LEVEN EN DOOD VAN EEN
GEDREVEN POLITICA
Babylon-De Geus, Amsterdam 1995. f 35,00

Petra Kelly, medeoprichtster van de Duitse Groenen, werd in 1992 samen met haar geliefde Gert Bastian dood gevonden in haar woning. Onderzoek wees uit dat Bastian Kelly doodschoot en daarna zichzelf. De grote vraag was en bleef: waarom? Sara Parkin, lid van de Britse Groenen en vriendin van Petra Kelly, zoekt in deze biografie een antwoord op die vraag.

Zonneke Matthée

Agenda

Wilde zwanen Drie generaties vrouwen in China

De Commissie Vrouwengeschiedenis van de VGN organiseert in samenwerking met de Hogeschool Rotterdam & Omstreken een **nascholingsdag**

"Wilde zwanen" in de les

Programma

- Lezing door Elly Hagenaar (sinologe en vertaalster van Chinese literatuur): "Wilde Zwanen, literatuur of geschiedenis?"
- Lezing door Marianne Zewald (docente geschiedenis en vakdidactiek Hogeschool Rotterdam): "Wilde Zwanen en de geschiedenis van China in de klas".
- Presentatie van een videoband met daarop fragmenten uit interviews met de schrijfster Jung Chang, documentaire-materiaal en filmfragmenten van Joris Ivens.
- Presentatie van les- en bronnenmateriaal.

Datum: Zaterdag 4 november 1995.

Plaats: "De Wachter"
in Amersfoort

Kosten: f 75,00 (incl. lunch, lesmateriaal en videoband).

Aanmelding: telefonisch bij het secretariaat sociaal cluster, Hogeschool Rotterdam & Omstreken, tel. 010-2414180.

De aanmelding is pas definitief indien f 75,00 is overgemaakt op giro 98247 t.n.v. HR&O/FEO onder vermelding van "Wilde Zwanen".

In verband met de produktie van de videoband is het aantal deelnemers beperkt. Deelname geschiedt op volgorde van binnenkomst van uw betaling.

Voor deze dag worden nascholingscertificaten uitgereikt.

Leergang Volkscultuur

Onze samenleving is veranderd en oude tradities zijn door nieuwe vervangen. Maar er zijn ook gebruiken die zijn blijven voortbestaan. Bij een geboorte krijg je nog steeds beschuit met muisjes voorgezet.

In de leergang 'De achtergronden van het dagelijks leven' wordt in een viertal lezingen ingegaan op de achtergronden van oude en nieuwe tradities. De vier thema's zijn:

1. Wat is volkscultuur?
2. Over geboorte en huwelijk
3. De dood
4. Jaarfeesten

Datum: 2,9 en 16 oktober en 6 november 1995 in Zwolle.

Kosten f. 85,00

Informatie: Stichting Kunst en Cultuur Overijssel (038-537527).

Tentoonstelling 'Arte Piccola'

Bij de Stichting Amazone is haar laatste tentoonstelling 'Arte Piccola, 100 miniaturen van 100 kunstenaressen' te zien. Met deze verkoop tentoonstelling neemt Amazone afscheid van het pand aan het Singel. In de toekomst zal Amazone samen met de Stichting Vrouwen in de Beeldende Kunst (SVBK) het Landelijk Centrum voor Vrouwen en Cultuur gaan vormen.

Informatie: 020-6279000

Personalia

"IVLOS emancipatieprijs"

Op 11 juli j.l. werd de IVLOS emancipatieprijs toegekend aan Margriet Flikweert en Els Peters, docenten-in-opleiding Nederlands voor hun lessenserie "Man-vrouw-verhoudingen in de literatuur van de Middeleeuwen tot nu" en Karen van de Berg, docent-in-opleiding geschiedenis voor haar opdracht "Er moet een vrouw in, maar hoe? Vrouwen in schoolmanagement".

Aan de prijs is een bedrag verbonden van f 1000,00 en is in 1994 voor het eerst uitgereikt. Hij wordt toegekend aan de groep docenten-in-opleiding, die de beste 'verdiepingsopdracht' op het gebied van man-vrouw - relaties in het onderwijs heeft ingeleverd.

Interim-directeur IIAV

Met ingang van 19 juli 1995 is Mevrouw drs. Joke Blom benoemd tot interim-directeur van het IIAV. Mevrouw Blom was voor haar aanstelling bij het IIAV werkzaam bij het Centrum voor Beroepenoriëntatie en Beroepsbeoefening (CBBO) te Heerhugowaard. Zij zal tot eind 1995 werkzaamheden verrichten met betrekking tot de positionering van het IIAV in nationaal en internationaal verband.

Film

Aletta Jacobs, Het hoogste streven.

Deze film, waarvan **Nouchka van Brakel** bij de uitreiking van de Johanna W.A.Naberprijs op 22 oktober 1994 een aantal fragmenten heeft laten zien, is op **23 september in première** gegaan en zal in het voorjaar van 1996 door de KRO uitgezonden worden. Momenteel wordt door Marianne van de Klein een lessenserie bij deze film gemaakt.

gemaakt.

Symposium Sekse en Oorlog

Op 28 oktober 1995 wordt er een symposium georganiseerd door het RIOD (Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie), de redactie van het *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis 1995* en de VVG (Vereniging voor Vrouwengeschiedenis). Het symposium zal plaatsvinden in het Filmmuseum te Amsterdam en heeft als thema *Sekse en Oorlog*.

's Ochtends zullen enkele Nederlandse onderzoeksters op dit gebied zich presenteren. Spreeksters zijn Tineke Jansen, Monique Diederichs, Denise de Costa en Esther Captain. Commentatoren zijn Pamela Pattynama, Berteke Waaldijk, Dineke Stam en Elsbeth Locher-Scholten. Opgave voor de ochtend-workshop: RIOD, 020-5233800. Kosten bedragen f 20,- (incl. lunch).

's Middags zullen twee lezingen worden gehouden over binnenlands en buitenlands onderzoek op dit terrein. Spreeksters zijn Madelon de Keizer en Mieke Aerts. Vervolgens zal de film *Coeurs Belges* uit 1923 van Aimée Navarra vertoond worden. Hierna zal het vijftiende *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*, dat als thema *Sekse en Oorlog* heeft, worden aangeboden. Voor meer informatie: Corrie van Eijl, IISG, 020-6685866.

Programma:

9.45-10.00: ontvangst

voorzitster ochtendzitting:
Madelon de Keizer

10.00-10.20: Tineke Jansen

10.20-10.40: Monique Diederichs

10.40-10.50: commentaar van Elsbeth Locher-Scholten

10.50-11.00: commentaar van Pamela Pattynama

11.00-11.15: discussie

11.15-11.40: koffie/theepauze

11.40-12.00: Denise de Costa

12.00-12.20: Esther Captain

12.20-12.30: commentaar van Dineke Stam

12.30-12.40: commentaar van Berteke Waaldijk

12.40-12.50: discussie

12.50-13.00: samenvattend slotwoord

13.00-14.00: lunchpauze

14.00: aanvang van het middagprogramma

voorzitster middagzitting:
Mineke Bosch

14.00-14.30: Madelon de Keizer -

Vrouw en oorlog in het buitenlands onderzoek.

14.30-14.45: theepauze

14.45-15.25: Mieke Aerts - *Slagvaardig op alle fronten: het vijftiende Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis.* Aansluitend presentatie van het vijftiende *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* met als thema *Sekse en Oorlog*.

15.25-15.45: theepauze

15.45-17.00: vertoning van de film

17.00: gelegenheid tot borrel

VVG-symposium 'Gender en religie'

Het VVG-symposium, gepland voor eind april 1986, is gewijd aan het thema 'gender en religie'.

Centraal staat de relatie tussen 'voorbeeldige levens en moderne loopbanen'. Met andere woorden: de vraag op welke wijze het leven of de geschriften van (heilige) vrouwen uit de middeleeuwen of vroeg-moderne tijd werkten als inspiratie, motivatie en legitimatie voor vrouwen in de moderne tijd. In Nederland kennen we bijvoorbeeld de betekenis die Catharina van Siena had voor de politieke loopbaan van Marga Klompé. Aan de hand van enkele voorbeelden wordt onderzocht hoe die actualisatie in verschillende landen en politieke contexten werd ingezet en gestalte kreeg. Daarbij komen zowel katholieke als protestantse vrouwen aan bod.

Een viertal spreeksters uit verschillende landen zal een voordracht houden. Reeds toegezegd hebben dr. Ann Summers uit Groot-Brittannië, dr. Lucietta Scaraffia uit Italië en prof. dr. Annelies van Heijst uit Nederland. De organisatie is in handen van Maggy Groenewald-Froger, Ursula Willemse en Marjet Derks.

Tijdens dit symposium vindt ook de aanbidding plaats van deel 10 uit de reeks *Tipje van de sluier*, getiteld: *'Vrome vrouwen. Betekenis van geloven en geloof voor vrouwen in de geschiedenis'*. De redactie is in handen van Mirjam Cornelis, Marjet Derks, Marit Monteiro en Josian Strous. Datum en plaats worden nog bekend gemaakt.

IFRWH

Met ingang van 1 januari 1996 zal de IFRWH-nieuwsbrief niet meer kosteloos verzonden worden. Deze nieuwsbrief wordt vanaf dan alleen nog toegestuurd aan leden van de **Vereniging voor Vrouwengeschiedenis*** (dus niet aan abonnees van *Historica*), die daar een extra bedrag(je) van f 5,00 per jaar voor betalen. Dit bedrag kan worden overgemaakt wanneer men het lidmaatschapsgeld voor 1996 overmaakt.

* Het 'Dutch Committee on Women's History' is een commissie van de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis.

Bestuursleden NVR

De Nederlandse Vrouwen Raad heeft besloten het aantal bestuursleden met twee personen uit te breiden. Tengevolge hiervan is een vacature voor een **secretaris** en een **penningmeester** ontstaan. De VVG is aangesloten bij de NVR en daarom kunnen VVG-leden op deze functies reageren. Informatie: NVR, Laan van Meerdervoort 77, 2517 AH Den Haag. Tel. 070-3469304.

Personalia

Nieuwe VVG-voorzitter

dr. Maria Grever is per 1 oktober j.l. voorzitter geworden van de VVG. Zij volgt dr. Francisca de Haan op.

Grever is universitair docent aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en voorzitter van de adviescommissie IIAV: Koers naar 2000.

Deze commissie bestaat uit enkele deskundigen en uit interimdirecteur Joke Blom die het Directoraat Coördinatie Emancipatiezaken (DCE) adviseert over koers en missie van het IIAV tot en met het jaar 2000.

IFRWH

dr. Francisca de Haan is in Montreal benoemd als bestuurslid van de IFRWH.

Prijswijzigingen

In verband met gestegen papierkosten ziet de VVG zich genoodzaakt de lidmaatschaps- en abonnementsgelden te verhogen met ingang van januari 1996. Zoals reeds gemeld op de algemene ledenvergadering jongstleden, komen vanwege bezuinigingen op de universiteiten dit jaar ook de verzendkosten van *Historica* op rekening van de VVG. Het bestuur van de VVG is bezig hiervoor een andere financiële dekking te vinden, maar behoudt zich het recht voor deze extra kosten alsnog in de lidmaatschaps- en abonnementsgelden te verrekenen.

Met dit voorbehoud bedraagt het lidmaatschap met ingang van januari 1996 voor studentleden: f 35,- per jaar, voor leden: f 50,- per jaar.

De abonnementsgelden bedragen met ingang van 1.1.1996 f 27,50 voor particulieren en f 35,- voor instellingen.

De VVG-leden die ook de nieuwsbrief van de Dutch Committee van de International Federation for Research in Women's History (IFRWH) willen ontvangen, betalen hiervoor f 5,- extra per jaar.

Oproep

Van een aantal leden en abonnees heb ik een betaling van hun lidmaatschap of abonnement ontvangen, maar omdat naam en adres op de acceptgiro ontbraken is mij onbekend van wie de betaling afkomstig is. Als u bij onderstaande rekeningnummers de uwe herkent, wilt u dan alstublieft contact met mij opnemen?

Het betreft de nummers:

5883316,
44.64.97.827 en
45.71.90.906.

Van onderstaande rekeningnummers kon de bank of giro de betaling niet uitvoeren omdat behalve naam en adres ook de handtekening ontbrak. Het betreft de rekeningnummers:

167211,
6025576,
6929114 en
3412061.

Als u uw rekeningnummer hierbij herkent, wilt u dan alsnog uw lidmaatschap of abonnement overmaken op postgiro 4102908 t.n.v. VVG te Amsterdam, of contact met mij opnemen voor toezending van een nieuwe acceptgiro?

Alvast hartelijk dank voor uw medewerking.

*Evelien Rijsbosch, penningmeester
VVG (tel. 020- 6658577)*

Gender history op het 18e International Congress of Historical Sciences

Eens in de vijf jaar vindt het International Congress of Historical Sciences (ICHS) plaats. Dit congres wordt gezien als de belangrijkste internationale bijeenkomst van historici. Van 27 augustus tot 3 september 1995 vond het 18e ICHS plaats te Montréal. Er waren bijna tweeduizend deelnemers.

Een van de drie hoofdthema's op dit congres was 'Women, men, and historical change. Case studies on the impact of gender history'. De aan dit thema gewijde dag, die was georganiseerd door Claire Moses (VS) en ondergetekende, was onderverdeeld in vier subthema's:

1. On Doing Gender History: Methodological Issues
2. Multiple Meanings of Differences
3. Economic Transformations, Gender, and the Welfare State.
4. Family, Sex, and Power.

Daarbij fungeerde de volgende vraag als rode draad: 'In what way does including women or using a gender perspective change the traditional historical narrative and traditional assumptions and concepts of our discipline?' De dag is goed verlopen en uit de reacties van mensen uit verschillende landen is gebleken dat men het geheel als interessant en inspirerend heeft ervaren.

De International Federation for Research in Women's History had tijdens het congres ook een eigen programma, georganiseerd door Ruth Roach Pierson (Canada) en Nupur Chaudhuri (VS). Dit was gewijd aan het thema 'Women, colonialisms, imperialisms and nationalisms through the ages'. De anderhalve dag over dit thema werd in- en uitgeleid door lezingen van respectievelijk Rosalyn Terborg-Penn (VS) en Himani Bannerji (Canada). Ook werd er een film vertoond, 'Keepers of the fire', die was gemaakt in samenwerking met de Canadian Native Women's Association. Het thema over vrouwen en kolonialisme (enz.) heeft duidelijk gemaakt dat de geschiedenis van de westerse vrouwenbeweging nauw verweven is met racisme en kolonialisme. In de tweede plaats werd duidelijk dat er momenteel veel en heel vernieuwend onderzoek wordt verricht naar de rol van gender in of de samenhang van gender met kolonialisme en nationalisme. Het is jammer dat er geen Nederlandse bijdragen waren op deze tweeënhalf dag over vrouwen- en gendergeschiedenis, temeer daar Nederland toch zo'n belangrijke koloniale mogendheid is geweest.

Gender was ook het centrale thema op de dag van de historisch pedagogen tijdens dit congres. Nederland was hier

wel goed vertegenwoordigd, met mooie bijdragen van Annemieke van Drenth (RUL) en Mineke van Essen (RUG). Het 19e International Congress of Historical Sciences zal in het jaar 2000 plaatsvinden in Oslo. Het is te verwachten dat vrouwengeschiedenis opnieuw een belangrijke plaats zal krijgen in het programma. Ik hoop dat er dan meer Nederlandse bijdragen zullen zijn. Tenslotte: Ruth Pierson en Nupur Chaudhuri gaan een boek uitbrengen met een selectie van de papers van 'Women, colonialisms enz.' Claire Moses en ik kunnen nog niet zeggen of wij dat ook op basis van ons thema zullen doen.

Francisca de Haan

Tipje van de sluier nummer 9

Begin november verschijnt *Tipje van de sluier nummer 9*.

Lange levens, stille getuigen.

Oudere vrouwen in het verleden

Redactie: Monique Stavenuiter, Karin Bijsterveld en Saskia Jansens.

De Walburg Pers